

HISTÒRIA DE LA CREACIÓ CULTURAL: DE L'ANTIGUITAT AL SEGLE XX

Albert Villaró

 RELAT
HISTÒRIC
D'ANDORRA

12

HISTORIA.AD

HISTÒRIA DE LA CREACIÓ CULTURAL: DE L'ANTIGUITAT AL SEGLE XX

Albert Villaró

12.1. Manifestacions culturals en el món ibèric i romà

- 12.1.1. La primera tecnologia del ferro i el contacte amb els pobles colonitzadors
- 12.1.2. Una tènue romanització?
- 12.1.3. Rustica romana lingua

12.2. La cultura altmedieval a Andorra

- 12.2.1. La descomposició de l'Imperi, sant Just i la incorporació al regne visigòtic
- 12.2.2. Sant Vicenç d'Enclar
- 12.2.3. Fèlix d'Urgell
- 12.2.4. Una xarxa d'esglésies
- 12.2.5. Les principals manifestacions de l'arquitectura religiosa del romànic andorrà
- 12.2.6. Els inicis de la pintura mural romànica a Andorra: Sant Serni de Nagol i Sant Joan de Caselles
- 12.2.7. El Mestre de Santa Coloma
- 12.2.8. Sant Martí de la Cortinada
- 12.2.9. Sant Esteve d'Andorra la Vella
- 12.2.10. Les marededeus
- 12.2.11. Altres talles
- 12.2.12. La pintura sobre taula
- 12.2.13. Elements litúrgics
- 12.2.14. Arquitectura civil: la Roureda de la Margineda
- 12.2.15. La cultura escrita
- 12.2.16. La pedra seca
- 12.2.17. Els gravats medievals

12.3. La cultura de la baixa edat mitjana a Andorra

- 12.3.1. Un temps sense construccions
- 12.3.2. Les creus monumentals
- 12.3.3. Les campanes
- 12.3.4. Els ponts medievals
- 12.3.5. La Casa de la Vall
- 12.3.6. La torre dels Moros
- 12.3.7. Les pintures murals de Sant Cristòfol d'Anyós
- 12.3.8. La retaulística gòtica a Andorra
- 12.3.9. El Còdex Miscel·lani
- 12.3.10. Consenyors trobadors

12.4. Art i cultura als inicis de l'època moderna

- 12.4.1. El Renaixement: una eclosió tardana
- 12.4.2. Els retaules de Joan de Monterde
- 12.4.3. Les obres de Miquel Ramells i Guiot Borgonyó
- 12.4.4. El Mestre de Tuixén
- 12.4.5. Altres retaules pintats del Cinc-cents

12.5. La cultura del segle XVII: els inicis del Barroc andorrà

- 12.5.1. El Barroc andorrà: art en temps de prosperitat
- 12.5.2. Els retaules vinyolescos del segle XVII
- 12.5.3. Antoni Tremulles
- 12.5.4. El Mestre d'Ansalonga (Jeroni d'Herèdia?)
- 12.5.5. Isidre Clusa i Agustí Claramunt
- 12.5.6. Les talles
- 12.5.7. Altres retaules del Sis-cents

12.6. La cultura del Set-cents a Andorra

- 12.6.1. Els retaules del Set-cents
- 12.6.2. Les pintures murals
- 12.6.3. Pintures sobre tela
- 12.6.4. La reforma barroca de les esglésies
- 12.6.5. L'argenteria barroca
- 12.6.6. Viladomat i Casanoves
- 12.6.7. El moble
- 12.6.8. Poètica popular: els gojos
- 12.6.9. *Les Cobles del senyor Peirot*
- 12.6.10. *El Manual digest* d'Antoni Fiter Rossell
- 12.6.11. Mossèn Puig i el *Politar andorrà*

12.7. La cultura al segle XIX: la descoberta romàntica i l'obertura cap a la modernitat

- 12.7.1. L'arquitectura tradicional
- 12.7.2. L'arquitectura de les grans cases
- 12.7.3. L'arquitectura industrial
- 12.7.4. L'art popular
- 12.7.5. Els darrers retaules i les obres dels pintors Oromí
- 12.7.6. La descoberta de les muntanyes
- 12.7.7. Dibuixants i gravadors
- 12.7.8. Primeres obres impreses
- 12.7.9. Le Val d'Andorre, de Jacques Fromental Halévy
- 12.7.10. Els viatgers francesos
- 12.7.11. Els viatgers anglesos i nord-americans
- 12.7.12. Els viatgers castellans i portuguesos
- 12.7.13. Andorra i la Renaixença catalana
- 12.7.14. Mossèn Cinto a Andorra
- 12.7.15. Els pioners de la fotografia al segle XIX
- 12.7.16. Meritxell, patrona
- 12.7.17. Els símbols de la nació

12.8. La cultura a la primera meitat del segle XX

- 12.8.1. L'espoli del patrimoni artístic
- 12.8.2. La Torre dels Russos
- 12.8.3. Picasso i Utrillo
- 12.8.4. Andorra, inspiradora d'artistes

- 12.8.5. L'assaig històric al segle XX
- 12.8.6. La fotografia fins a 1950
- 12.8.7. Eduard Fornells
- 12.8.8. Josep Danés i els inicis de l'arquitectura del granit
- 12.8.9. La plenitud de l'arquitectura del granit
- 12.8.10. L'arquitecte Xavier Pla
- 12.8.11. Isabelle Sandy
- 12.8.12. Teatre popular
- 12.8.13. Els folkloristes: Violant i Llobet

La cultura a la segona meitat del segle XX i LES PRIMERES DÈCADES DEL XXI

- 12.9.1. L'arquitectura
- 12.9.2. La literatura dels refugiats
- 12.9.3. Els inicis de la literatura andorrana: Fiter i Morell
- 12.9.4. Narrativa contemporània
- 12.9.5. Els poetes
- 12.9.6. Els memorialistes
- 12.9.7. El teatre i l'òpera
- 12.9.8. Les arts plàstiques
- 12.9.9. La música
- 12.9.10. La historiografia i la protecció del patrimoni cultural i bibliogràfic
- 12.9.11. L'activitat editorial
- 12.9.12. Els patrimonis immaterials

12.1. Manifestacions culturals en el món ibèric i romà

12.1.1. LA PRIMERA TECNOLOGIA DEL FERRO I EL CONTACTE AMB ELS POBLES COLONITZADORS

L'edat del ferro és la fase final de la protohistòria, caracteritzada per la introducció de noves tècniques metal·lúrgiques i profunds canvis culturals producte de moviments migratoris. Als segles previs a la romanització, el contacte entre els pobles indígenes i els colonitzadors de la costa — grecs i fenicis— va propiciar el fenomen conegut com a iberització. A la perifèria —però amb molt contacte amb la Cerdanya iberitzada—, els vestigis materials d'aquesta època són escassos. Un exvot de bronze en forma de peu procedent del roc de l'Oral (Encamp) i dos braçalets de bronze: un de trobat també al roc de l'Oral i l'altre, al roc d'Enclar.

12.1.2. UNA TÈNUE ROMANITZACIÓ?

La menció —que no trobem mai més— del poble indígena dels *andosinoi* a la història de Polibi en el marc de la travessa cartaginesa dels Pirineus, marca també l'inici de la presència romana a Hispània i als Pirineus. Tot i l'absència d'estructures urbanes —que trobem a la *civitas* de Julia Lybica i, en menor grau, al raval d'Urgellum—, hi ha indicis clars de presència romana a Andorra, sobretot relacionats amb l'explotació agrària, minera i forestal del medi. El roc d'Enclar va ser el centre més important de la presència romana,

amb vestigis clars d'explotacions vinícoles i amb el *castrum*: un punt de control militar sobre un dels passos dels Pirineus. A banda de l'estructura —una *cupa* amb orificis per a libacions rituals— que es troba incorporada a un dels paraments de Santa Eulàlia d'Encamp, els murs corresponents a les estructures militars al cap del roc d'Enclar en són les restes materials més evidents. Entre la cultura material, destaquen sobretot objectes tardans, del baix imperi i importats: ceràmiques DSP (derivades de sigil·lades paleocristianes), fragments d'àmfora, petites ampolles de vidre i elements de la indumentària militar tardoromana: fíbules, botons i, sobretot, el molt conegut passador de cinturó de bronze, de procedència germànica, cosa que fa pensar en la presència de soldats federats a la guarnició del roc d'Enclar.

12.1.3. RUSTICA ROMANA LINGUA

En qualsevol cas, amb l'arribada dels colonitzadors romans, la llengua dels pobles indígenes que ocupaven les Valls (l'estudi etimològic de la toponímia suggereix que s'hi parlava un idioma no indoeuropeu, que probablement tenia alguna connexió amb el protobasc) va ser substituïda —en un procés de ritme incert, però d'una eficàcia implacable— pel llatí. Un llatí vulgar —la *rustica romana lingua*— que de seguida va evolucionar cap a un nou idioma prou diferenciat de la llengua mare: el català, una forma primitiva del qual ja es parlava en els temps carolingis.

12.2. La cultura altmedieval a Andorra

12.2.1. LA DESCOMPOSICIÓ DE L'IMPERI, SANT JUST I LA INCORPORACIÓ AL REGNE VISIGÒTIC

El col·lapse de l'Imperi i la substitució de les estructures de control polítiques romanes pel regne visigòtic (amb capitals successives a Tolosa, Barcelona, Narbona i, finalment, Toledo) van coincidir en el temps amb l'establiment del bisbat d'Urgell, una institució que, a la pràctica, tindria una influència cabdal en l'organització territorial i la penetració de nous corrents culturals, principalment de la mà de la cristianització de les Valls. Amb un origen documental cert al primer terç del segle VI, la catedral d'Urgell —i la nova centralitat que comportava— va estendre immediatament la seva influència a Andorra, sense menystenir en absolut el paper del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, que no pas per casualitat es va construir al costat del camí que remuntava la vall del Valira. El primer bisbe ben documentat d'Urgell és sant Just, que el 527 va arribar tard al Segon Concili de Toledo. Just d'Urgell va ser l'autor d'uns molt celebrats comentaris als *Cantica cantorum* i també se'n conserva un sermó dedicat a la memòria de sant Vicenç, màrtir.

12.2.2. SANT VICENÇ D'ENCLAR

En aquest context de cristianització, la primera manifestació d'arquitectura religiosa a Andorra és dalt del roc d'Enclar: l'església de Sant Vicenç, un senzill edifici de formes i proporcions preromàniques amb un singular campanaret cilíndric datat a cavall dels segles VII-VIII. Tot i que l'edifici ha estat reconstruït —la nau durant els anys vuitanta del segle XX i el campanar el 2022, després del seu esfondrament— constitueix encara el testimoni més contundent de l'arquitectura prèvia als models romànics.

I és precisament dins de la nau de Sant Vicenç que es va trobar el carreu amb la inscripció en àrab «al-afiya», 'salut', *un unicum*, l'hàpax que demostra la ràpida substitució de les autoritats visigodes d'Urgell pels nous dominadors musulmans, un fet del qual a Andorra no es té cap altra constància ni arqueològica ni documental.

12.2.3. FÈLIX D'URGELL

L'obra que més transcendència va tenir en la intel·lectualitat europea de l'òrbita carolíngia va ser la del bisbe Fèlix (abans, abat de Tavèrnoles), propagandista de l'adopcionisme, una heterodòxia de caràcter cristològic (en essència, propugna que Crist és Déu veritable, però home *adoptat*). Empresonat per defensar la seva doctrina, la seva producció literària va ser esborrada del mapa. De les seves obres només ens n'han arribat els títols (la *Confessio fidei*, la *Disputatio Felicis cum Sarra-ceno...*) i algun fragment utilitzat pels defensors de l'heterodòxia —en especial, els teòlegs Alcuí de York i Benet d'Aniana— per desacreditar-lo. El combat contra les teories felicianes va provocar, com a reacció, un intens procés de reorganització de les estructures de poder eclesial a la diòcesi d'Urgell, per mantenir-la dins dels límits de l'ortodòxia i sota el control de les autoritats carolíngies. Malgrat això, el bisbe Fèlix va ser venerat com a sant per l'Església d'Urgell fins al segle XVIII.

12.2.4. UNA XARXA D'ESGLÉSIES

La cristianització i la divisió de les Valls en sis parròquies —un sistema que se superposaria a una organització comunitària anterior— van marcar durant segles el to de les manifestacions artístiques i culturals que majoritàriament han arribat fins avui. El procés de cristianització va ser paral·lel a la implantació i creixement de la influència de la seu episcopal d'Urgell. Això explica les advocacions d'aire arcaic de moltes esglésies andorranes (dedicades a apòstols i màrtirs de tradició antiga: Esteve, Eulàlia, Julià, Vicenç...) en un procés d'expansió que començaria per les parròquies del sud. També explicaria que no hi ha esglésies a Andorra dedicades a santa Maria, una advocació que hauria estat atribuïda en exclusiva a la catedral mare d'Urgell. Així, entre els segles VIII i XII es van construir la major part dels temples que formen el pin-yol del que ha estat considerat com l'art nacional andorrà: el romànic.

Són construccions senzilles, generalment sufragades i promogudes per les comunitats locals, que participen d'uns principis estilístics generals a l'Europa cristiana contemporània —absis de planta semicircular orientats a llevant, decoracions de tradició llombarda (limitades, gairebé exclusiva-

ment, a arcuacions cegues, bandes llombardes i frisos amb dents de serra). Però les esglésies d'Andorra tenen també alguns manierismes locals: el conservadorisme formal, les encavallades de fusta en comptes de volta, la contenció decorativa, la inserció gairebé escenogràfica dels campanars en el paisatge i el caràcter dual, perquè eren centres religiosos, però també espais comunitaris, llocs de reunió i representació, una característica que es reflecteix en la construcció de porxos. Al mateix temps, i en contrast amb l'austeritat arquitectònica, tots els edificis van ser decorats amb frescos o amb pintura sobre taula, d'influència directa dels grans tallers catalans de l'època.

Moltes de les esglésies —sobretot les parroquials— van ser objecte de reformes i restauracions, sobretot als segles XVII i XVIII, i encara amb intervencions importants al llarg del segle XX. Però sempre s'hi ha preservat un element simbòlic essencial: el campanar.

12.2.5. LES PRINCIPALS MANIFESTACIONS DE L'ARQUITECTURA RELIGIOSA DEL ROMÀNIC ANDORRÀ

A la parròquia de Canillo hi ha Sant Joan de Caselles, que s'aixeca en un petit promontori al peu del camí ral que va de Canillo cap al port. Construïda entre final del segle XI i començament del XII, té un campanar exempt, de tres pisos, amb finestres geminades amb bandes llombardes al segon i al tercer. Hi ha dos porxos: un a la façana nord i un altre a la de ponent. A l'entorn de l'església es va excavar una extensa necròpoli, contemporània al moment de construcció de Sant Joan. De Sant Romà de les Bons, a la parròquia d'Encamp, tenim la data en què el bisbe Roger Bernat d'Urgell la va consagrar: el 1164. És un temple de petites dimensions, amb campanar de cadireta i un porxo que protegeix l'accés, obert a la façana oest. La parroquial, Santa Eulàlia d'Encamp, molt modificada, conserva el campanar més esvelt d'Andorra, de 23 metres d'alçada.

Sant Martí de la Cortinada, a la parròquia d'Ordino, va ser construït entre el segle XI i el XII, tot i que una profunda remodelació en època moderna va alterar-ne la planta original i en va canviar l'orientació. D'aquest primer edifici se'n conserva el campanar, de dos pisos, amb les formes llombardes habituals a Andorra, i el presbiteri

(amb l'absis), decorat amb un complex programa iconogràfic.

A la parròquia de la Massana, a Pal, hi ha l'església de Sant Climent, que —a diferència d'altres esglésies andorranes— està integrada en el nucli urbà. Modificada en època moderna, conserva íntegre el campanar, de tres pisos, amb finestres geminades (que són úniques a Andorra i en la tradició romànica catalana) al tercer.

A la vall central, a la parròquia d'Andorra la Vella, Santa Coloma és l'església més característica del país, producte de la conjunció de dos estils que s'harmonitzen com si els constructors, separats per més de dos segles de distància, s'haguessin posat d'acord. El cos principal és preromànic, del segle IX o X, amb el presbiteri separat de la nau per l'arc triomfal en ferradura. L'element romànic és el campanar cilíndric, aixecat cap al 1175, amb gairebé divuit metres d'alçada, quatre pisos amb finestres bessones i arcuacions llombardes, encara amb restes de la decoració pictòrica geomètrica que hi havia als paraments exteriors de l'església.

L'església parroquial d'Andorra la Vella, dedicada a sant Esteve, reconstruïda als anys quaranta del segle XX, té encara el campanar romànic original —escapçat per la caiguda d'un llamp— i l'absis central amb decoracions llombardes.

De la fàbrica romànica de la parroquial de Sant Julià de Lòria, Sant Julià i Sant Germà, se'n conserva tan sols el campanar. Sant Serni de Nagol, que va ser consagrada pel bisbe Guillem Guifré el 1055, és un edifici de petites dimensions, amb un campanaret d'espadanya, que conté frescos romànics *in situ*. Sant Miquel d'Engolasters, a la parròquia d'Escaldes-Engordany, té un origen probablement preromànic, però va ser reconstruïda durant la primera meitat del segle XII, amb l'erecció d'el campanar —tres pisos amb finestres geminades, separades per un pilar monolític— i la construcció de l'absis de planta semicircular. La seva situació, al límit del pla d'Engolasters, fa visible el campanar des de tota la vall central del Valira.

A més d'aquestes edificacions, que són les principals, hi ha altres temples coetanis, de dimensions menors i d'un caràcter rural que es manifesta en tècniques més rústegues de construcció i l'absència de decoracions.

12.2.6. ELS INICIS DE LA PINTURA MURAL

ROMÀNICA A ANDORRA: SANT SERNI DE NAGOL I SANT JOAN DE CASELLES

En contrast amb l'austeritat dels paraments i dels elements arquitectònics, onze esglésies del romànic andorrà —una proporció més que notable— es van dotar de programes pictòrics ambiciosos, duts a terme generalment per equips artístics de molt bon nivell. L'art romànic tenia en les pintures murals un poderós mitjà per transmetre doctrina. A Andorra se n'han conservat força exemples, tot i que moltes pintures van deixar el país durant les primeres dècades del segle XX, víctimes de la cobdícia dels col·leccionistes i del desinterès del clergat i les autoritats locals.

La tècnica més habitual era la del fresc, tot i que hi ha exemples de tècnica mixta: una capa inicial en fresc que és retocada més tard, un cop seca la calç.

Per ordre cronològic, les primeres mostres de pintura mural a Andorra són els frescos de Sant Serni de Nagol, un conjunt descobert el 1976 i que està datat a la segona meitat del segle XI. Concentrades a l'arc triomfal, són pintures d'un aire arcaic molt marcat: un grup d'àngels (un dels quals barbat) adorant la figura de l'agnus dei. Hi ha també dos personatges en genuflexió d'atribució dubtosa, potser Caïn i Abel, sota dels quals hi ha una àliga, una lletra de i un guerrer (sant Miquel?) que clava una llança a una serp. Al mur de tramuntana hi ha la figura d'un sant, força posterior, datada cap a la fi del segle XII, d'influència bizantina.

A Sant Joan de Caselles hi ha una singular decoració: un Crist en Majestat en estuc envoltat de pintures al fresc amb la representació de la Crucifixió, flanquejat pels soldats romans Longí i Estefató brandant atributs de la Passió, una escena presidida pel sol i la lluna. El conjunt està datat a la primera meitat del segle XII.

12.2.7. EL MESTRE DE SANTA COLOMA

Durant la segona meitat del segle XII va treballar a Andorra l'anomenat Mestre de Santa Coloma, un artista de segon nivell influenciat pels grans mestres contemporanis (especialment el de Pedret i el d'Urgell).

Las primera intervenció del Mestre són els frescos de Santa Coloma, pintats entre 1150 i 1170. Són un exemple de la vida atzarosa de part del

patrimoni andorrà i, per extensió, pirinenc. Arrencats l'any 1933, van entrar al mercat antiquari i, tot i que el lot es va dividir, la major part va ser adquirits pel baró Van Cassel, un banquer belga. Els nazis van requisar les pintures i després de la capitulació els frescos es van quedar a Alemanya. El 2007, el Govern d'Andorra els va recomprar als hereus del baró. Les pintures s'han instal·lat en un equipament museístic singular, l'Espai Columba, davant mateix de l'església. Les representacions de sant Silvestre i sant Gregori, l'altra part del lot, van seguir camins divergents. Sant Silvestre va ser adquirit pel col·leccionista Arthur Byne, i avui són a l'Amherst College de Massachusetts. Van Cassel va comprar el sant Gregori en una subhasta el 1942. La vídua el va tornar a subhastar el 1952 i se n'ha perdut el rastre.

El programa iconogràfic de les pintures —condicionat per l'estructura preromànica de l'absis— és dominat per la representació del Crist en Majestat, flanquejat per les figuracions de l'Esperit Sant i els quatre evangelistes. A l'apostolat hi destaca la presència de santa Coloma.

Al Mestre de Santa Coloma se li atribueix també la decoració de l'absis de Sant Miquel d'Engolasters (Escaldes-Engordany), que està exposat al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC). Seria la segona obra del taller del Mestre a Andorra, amb una execució posterior a la de Santa Coloma. Igualment, hauria estat l'autor del conjunt de Sant Romà de les Bons (Encamp), exposat també al MNAC. De la decoració de Sant Romà en queda la part inferior del Crist en Majestat i cinc figures de l'apostolat al tambor de l'absis. El fet que l'església fos consagrada el 1164 ens dona una possible datació.

Queden, com a darrera intervenció del Mestre de Santa Coloma a Andorra, les tres figures d'apòstols procedents de Sant Cristòfol d'Anyós que es van arrencar el 1936 i són avui en una col·lecció particular.

12.2.8. SANT MARTÍ DE LA CORTINADA

Un dels conjunts més interessants —tant des del punt de vista de la qualitat artística com del programa iconogràfic— és el de Sant Martí de la Cortinada. Les pintures es van trobar el 1968. Datades cap a la fi del segle XII, representen sant Martí, sant Brici i altres figures (altres sants, un arquer, un músic de viola, animals fantàstics...), i dos person-

atges amb nom: Guillem Guifré i Arnalsu, que han estat objecte d'interpretacions diverses.

12.2.9. SANT ESTEVE D'ANDORRA LA VELLA

Els exemples finals de la pintura mural romànica a Andorra els trobem a l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella, amb un conjunt tardà que comença a apuntar ja cap a un gòtic primitiu, probablement vinculat amb el cicle de pintures coetànies executades a la catedral de Santa Maria d'Urgell. La major part del conjunt procedent de Sant Esteve està exposat al MNAC, tot i que n'hi ha fragments notables al Museo del Prado i en col·leccions particulars. Es daten cap al començament del segle XIII.

12.2.10. Les MAREDEDEUS

Les talles de fusta policromada de la figura de la Mare de Déu amb el fill —la representació clàssica de la *theotokos*— van tenir molt de predicament a les esglésies andorranes. En general, són talles de factura popular i rústega, obra probable d'artesans locals i fetes majoritàriament al llarg del segle XII. La imatge desapareguda en l'incendi del 1972 de Santa Maria de Meritxell n'és l'exemple tal vegada més antic i sens dubte el més característic, i es va convertir en patrona de les Valls al segle XIX secundant l'incipient procés de presa de consciència nacional andorrana. És la típica marededeu trobada, d'origen remot i miraculós, que va propiciar una devoció especial.

Es conserven cinc talles més a Andorra, gairebé totes del segle XII: la de la Mare de Déu de Sant Corneli i Sant Cebrià d'Ordino; la del Remei de Sant Julià de Lòria —amb un reconditori al dors per guardar-hi relíquies—; la de Canòlic, molt ben conservada i que s'inspira en la talla de Santa Maria d'Urgell, com passa també amb la de la Mare de Déu del Remei de Santa Coloma. La més tardana, que es pot datar ja a la primera meitat del segle XIII, és la talla de la Mare de Déu del Remei de Sant Climent de Pal, amb formes més evolucionades. D'identificació més dubtosa és una talla que procedeix de Sant Vicenç d'Enclar i que és a Santa Coloma: una santa o bé una marededeu de finals del segle XIII ja encarant-nos cap a l'estil gòtic.

12.2.11. ALTRES TALLEES

Menys freqüents que les marededeus, trobem altres talles, com l'anomenat Crist 1147 (MNAC) que procedeix, segons el notari de la Seu que el va comprar el 1906, d'una parròquia andorrana. La denominació procedeix de la data en què es va consagrar. Va ser elaborat probablement al taller d'Urgell, en ple apogeu a mitjan segle XII. Hi ha tres creus coetànies andorranes més, processionals: dues a Sant Climent de Pal i una altra a la Santa Creu de Canillo. A Santa Eulàlia d'Encamp hi havia una talla del Crist sofrent, avui desapareguda, de la qual només es té constància per una fotografia dels anys cinquanta del segle XX. La creu amb un Crist en Majestat que hi havia a Sant Miquel de Prats —que apareix en un clixé de l'Arxiu Mas— és al museu de la Universitat de Yale.

12.2.12. LA PINTURA SOBRE TAULA

A Andorra només s'ha conservat un exemplar de pintura sobre taula: l'altar de Sant Romà de Vila (Encamp). És una peça excepcional en el context pirinenc perquè ens ha arribat completa, amb les tres taules i fins i tot amb els muntants que servien per a revestir l'altar d'obra. Les tres taules són al MNAC des del 1922, després d'una accidentada operació de venda, exemple de les tensions i els interessos que van envoltar l'espoli artístic andorrà al primer terç del segle XX.

L'altar està datat al primer terç del segle XIII. Al frontal hi ha la Maiestas Domini envoltada per vuit apòstols agrupats en parelles, i les dues taules laterals, amb tres apòstols més i la representació de l'Assumpció de la Mare de Déu amb els arcàngels Miquel i Gabriel. És una obra d'un artista secundari, però el seu interès rau sobretot en la seva integritat.

12.2.13. ELEMENTS LITÚRGICS

Dins dels temples s'han conservat diversos elements de mobiliari litúrgic, com les piques (beneiteres, baptismals i per a emmagatzemar-hi oli). La més destacable és la pica baptismal de Santa Eulàlia d'Encamp, decorada amb arcuacions i creus. D'entre les beneiteres —de dimensions més reduïdes—, la més destacable és la de Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana.

S'han conservat dues ares d'altar d'època romànica: la de Santa Coloma (avui al Museu Episcopal de Vic), amb tot de grafits gravats de dedicants o

benefactors. L'altra és la de Sant Martí de Nagol. Dels receptacles de relíquies que se situaven als reconditoris dels altars, se n'han trobat set exemplars, de tipologies diverses, de fusta o de pedra. El més destacable és la lipsanoteca de Sant Esteve d'Andorra la Vella, amb una inscripció gravada a la fusta: «Petrus peccator fecit + Alundinus presbiter recondit». La de Sant Andreu del Prat del Campanar (la Massana) és feta de dos recipients de pedra tosca que encaixen l'un dins de l'altre. Entre les peces de forja, que testimonien el treball del ferro ja en època medieval, en destaquen el canelobre de Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana i la reixa de Sant Martí de la Cortinada.

12.2.14. ARQUITECTURA CIVIL: LA ROUREDA DE LA MARGINEDA

Andorra no és país de castells. Les particularitats del procés de feudalització va fer que no s'hi construïssin altres fortalises que la comtal del roc d'Enclar —hereva del *castellum* tardoromà— i la de Bragafolls, que va ser destruïda pels andorrans mateixos cap al 999. Per tant, no hi ha vestigis palpables del que, a les valls veïnes, constitueix un corpus notable d'arquitectura no religiosa: forces, torres, castells...

Entre els anys 2007 i 2014 es van fer diverses campanyes d'excavacions a la Roureda de la Margineda, al sud de Santa Coloma. El jaciment és de gran extensió i —més enllà de vestigis residuals de l'edat del bronze, d'ocupacions tardoromanes i alt-medievals— constitueix un exemple únic d'urbanisme medieval, amb diverses unitats d'hàbitat, de taller i d'emmagatzematge construïdes amb pedra seca i amb sectors que estan limitats per uns murs de gruix considerable. Aquest conjunt està datat des dels segles XII-XIII i mitjan XIV, quan es va abandonar progressivament. Hi ha dues interpretacions sobre la natura del conjunt: una defensa que és tan sols un nucli de poblament vinculat a Santa Coloma, mentre que l'altra proposa (i la cronologia del jaciment s'hi ajusta a la perfecció) que es tracta de l'*incastellamento* documentat a partir de la cessió que el 1190 el comte Ermengol VI va fer al vescomte Arnau de Castellbò amb l'objectiu de restituir la dominicatura de l'antic castell de Sant Vicenç en un nou indret, a «l'arrel de la muntanya d'Enclar». Segons aquesta hipòtesi, l'abandó del lloc

hauria estat conseqüència de la primera clàusula del Pariatge de 1288, que obligava a enderrocar les estructures defensives del «podio Sancti Vicentii» projectades i realitzades per ordre de Roger Bernat III de Foix. En qualsevol cas, el jaciment de la Roureda de la Margineda proporciona informacions riquíssimes sobre les formes d'hàbitat medieval i l'utillatge militar i domèstic de l'època.

12.2.15. LA CULTURA ESCRITA

Deixant de banda la major part dels documents que es conserven, majoritàriament de caràcter econòmic, administratiu i polític, són escasses les mostres de cultura escrita que vagin més enllà de les tipologies documentals més habituals de l'època, amb formularis i cal·ligrafies influïdes per la propera escrivania d'Urgell. Les excavacions a la zona d'Enclar han descobert algunes pissarres amb inscripcions de caràcter votiu.

Entre els manuscrits alt-medievals andorrans destaca el Missal Leccionari de Sant Romà de les Bons (ms. 838 de la Biblioteca de Montserrat), que té unes molt interessants glosses en català —influenciades per la tradició dels *scriptoria* occitans— datades vers el 1200. Aquest manuscrit va ser confegit molt probablement a l'església de Santa Eulàlia de la Seu d'Urgell.

La primera i potentíssima manifestació d'una poesia lírica en llengua romanç és la dels trobadors. Des de mitjan segle XII i fins al segle XV, la llengua dels trobadors —un llenguatge artificios de base occitana que superava els trets dialectals locals per a esdevenir un idioma d'ús essencialment cortès i literari— va ser la llengua poètica del sud d'Europa per excel·lència. Les relacions entre els comtats occitans i els catalans va ser extensa i fluida. Per tant, els Pirineus van fer de frontissa entre el nord i el sud d'aquesta comunitat literària.

Sens dubte, la figura trobadoresca més destacada vinculada al nostre territori va ser Guillem, vescomte de Berguedà (1138-1196). Home de caràcter violent, el 1175 es va refugiar a la cort del vescomte Arnau de Castellbò després d'assassinar el vescomte Ramon Folc de Cardona. Entre la seva obra —un total de trenta-una composicions— destaca el cicle de violents sirventesos dedicats a escarnir els seus enemics, i molt especialment el bisbe d'Urgell, Arnau de Preixens, una de les seves víctimes predilectes a qui va acusar de tota mena de peripècies sexuals.

12.2.16. LA PEDRA SECA

L'activitat agrària i ramadera ha anat modelant el paisatge amb intervencions en pedra seca, una tècnica ancestral que demanava uns recursos mínims i que servia per a aixecar un ventall amplíssim de construccions: parets de marge, orris, cabanes, camins, baranes, pletes... Una tècnica ancestral que ha recorregut tota la història d'Andorra, que ha topat amb la modernitat i que, a poc a poc, intenta recuperar un espai de coneixement i de prestigi. És impossible d'enquadrar-la en una època concreta, ja que una de les seves característiques principals és la seva transversalitat diacrònica.

12.2.17. ELS GRAVATS MEDIEVALS

Durant l'edat mitjana es van continuar fent gravats. Sovint són representacions de soldats armats i figures antropomòrfiques i animals, però també hi ha conjunts geomètrics, amb retícules, creus votives o protectores, estrelles, rosetes sexifòlies i també el símbol el conegut com a nus de Salomó. En molts casos, les creus assenyalaven els límits entre termes. En alguns jaciments medievals, com el del roc d'Enclar i la Roureda de la Margineda, hi ha pissarres amb textos religiosos i també amb taulers de joc.

12.3. La cultura de la baixa edat mitjana a Andorra

12.3.1. UN TEMPS SENSE CONSTRUCCIONS

Si el període comprès entre els segles X i XII va ser d'una extraordinària vitalitat constructiva, amb la consolidació pràctica de la xarxa de les esglésies parroquials i de moltes de secundàries, no es va continuar la construcció d'esglésies amb la mateixa intensitat. No hi ha, per tant, un esclat de l'art gòtic, i entre els segles XIII i XV hi ha una davallada de l'activitat constructiva, en un procés paral·lel al que es va donar a la resta del nord del bisbat d'Urgell, on els únics temples gòtics són els convents de predicadors de la Seu i de Puigcerdà, la col·legiata de Santa Maria de Castellbò i algun temple menor, com Santa Margarida de Ferrera dels Llops. És el que passa també a Andorra, on hi ha només el cas de Sant Miquel de Prats (Canil-

lo), amb l'arc triomfal apuntat i portal en doble arc apuntat, fet de pedra tosca.

12.3.2. LES CREUS MONUMENTALS

Sovint confoses amb creus de terme —en realitat no tenen una funcionalitat referenciadora precisa— hi ha a Andorra cinc creus de pedra que estaven situades a la vora d'alguns dels camins principals que recorrien les Valls. Totes les creus, tallades sobre un pilar, tenen la representació del Crucificat en una banda i de la Mare de Déu amb el Nen Jesús a l'altra. Tallades entre els segles XIV i XVII, avui se n'han instal·lat reproduccions *in situ*, mentre que els originals són custodiats, generalment, als comuns respectius.

Al camí que va de Prats a Forn (Canillo) hi havia la creu dels Set Braços, datada el 1477, la més antiga de les creus monumentals andorranes. Del segle XVI tenim la creu de Meritxell (també coneguda com a creu de Carlemany), que era al camí de Prats a Meritxell (Canillo). Com a element decoratiu singular hi ha dues encluses, al peu de les figures, i dues ferradures als laterals de la base. L'original és a l'església de Sant Serni de Canillo. La creu del Pont dels Escalls (Escaldes-Engordany) és de ferro, amb els extrems oberts. Instal·lada en un dels caps del poble, està clavada sobre una columna amb un capitell octogonal amb la representació de sants en cares alternes. La creu Grossa (Andorra la Vella) era al camí entre Andorra la Vella i Escaldes. La més tardana, datada cap al segle XVII, és la creu de la Plaça de Santa Anna (Escaldes-Engordany), que té un programa iconogràfic més complet, amb la representació al tambor de sant Pere Màrtir i l'arcàngel sant Miquel.

12.3.3. LES CAMPANES

Les campanes tenen una rellevància especial, per la seva importància simbòlica: no només anunciaven les funcions religioses, sinó que tocaven les hores i, segons els tocs, anunciaven desgràcies o es feien servir per a exorcitzar tempestes. Les dues de l'antic santuari de Meritxell (una de les quals ha desaparegut) i una de Sant Miquel de Prats són del segle XIII, com la de Sant Romà d'Aubinyà. Les dues de Sant Climent de Pal són del segle XIV i conserven la instal·lació original. La de Sant Serni de Canillo fou fosa pel campaner Gascoi el 1486. Del segle XVI són la de Sant Andreu d'Arinsal, fosa per un cam-

paner marsellès, Joan Boier, que es va instal·lar uns anys a Andorra, i la més gran del país, la de Santa Eulàlia d'Encamp (amb una altura de 150 cm i un pes de 880 kg), va ser fosa pel gran mestre campaner Pedro de Villanueva el 1576.

12.3.4. ELS PONTS MEDIEVALS

Entre els ponts antics d'Andorra destaca el pont Nou de la Margineda, que és el més emblemàtic d'Andorra, una de les seves icones més visibles i la mostra feaent que el patrimoni petri del país no s'acaba en les esglésies. Construït a començament del segle XV —els documents coetanis parlen del pont Nou de la Margineda—, la seva factura no és estrictament romànica, tot i que en comparteix la tècnica constructiva. Té una gran esveltesa —arc d'esquena d'ase, de punt rodó rebaixat, nou metres i mig de llum— i el seu estat de conservació és excel·lent: ha suportat dotzenes d'avingudes catastròfiques. Els aiguats del 1982 es van endur el pont d'Aixovall, que tipològicament era molt similar al de la Margineda, tot i que ja apareix a la documentació a la darrerria del segle XII. A l'estret de la Grella, al camí d'Escaldes a la Massana, hi ha el pont de Sant Antoni, el tercer dels ponts antics andorrans.

12.3.5. La CASA DE LA VALL

Sense que se li pugui atribuir, en sentit estricte, una assignació estilística determinada —més enllà de l'epígraf, ampli i genèric, d'«arquitectura tradicional»—, la Casa de la Vall és un dels edificis més emblemàtics del país, el símbol de l'organització política d'Andorra, com a seu de l'antic Consell de la Terra o dels Vint-i-quatre, el Consell General actual.

El seu origen, però, no tenia cap caràcter representatiu: era la casa del rector de Santa Coloma i vicari perpetu d'Andorra, mossèn Joan Busquets, que la va fer construir cap al darrer terç del segle XVI, en un context d'una certa inseguretats (per les incursions de les bandositats pirinenques i el conflicte hugonot que va sacsejar el Migdia francès), cosa que justifica els elements defensius —matacans i torretes— que hi ha presents a l'edifici. A la llinda de la porta principal hi ha una data, 1580, amb l'escut familiar. El Consell General va adquirir la casa el 1702. Des del segle XV, el Consell ocupava un altre edifici, al cap de la Call d'Andorra la

Vella. Es tracta d'una casa de planta quadrangular amb tres crugies, cobert a dues vessants. Amb el canvi d'ús es va col·locar l'escut de les Valls el 1763, i al costat de la porta es va recuperar el que probablement hi havia a la primera seu del Consell.

La distribució interior ha canviat amb el temps. En un primer moment hi havia les quadres per a les cavalcades dels membres del Consell, la presó i l'arxiu notarial. Les sessions de Consell es celebraven a la primera planta, on hi havia el soler, la gran cuina amb foc de rogle i el despatx del síndic (que havia estat també sala de reunions del Comú d'Andorra) decorat amb pintures que ara són a la sala dels Passos Perduts. La segona planta estava destinada als dormitoris dels consellers. El 1962, la Casa de la Vall va patir una intensa reforma, la manifestació més evident de la qual va ser la retirada de l'arrebossat de calç.

12.3.6. LA TORRE DELS MOROS

A les Bons (Encamp) hi ha les restes de la torre dels Moros, una estructura de la qual no es té documentació associada, però que correspon al model de casa forta, un edifici d'ús residencial on les estructures defensives són predominants, i que —tot i que no ha elements de fàcil datació— devia ser coetània de la Casa de la Vall. Data de cap al segle XVI i potser té un vincle amb la reforma del porxo de la propera església de Sant Romà, que va incorporar unes espitlleres el 1588. D'aquest moment devia ser també el colomer de Cotxa.

12.3.7. LES PINTURES MURALS DE SANT CRISTÒFOL D'ANYÓS

Al tambor de l'església de Sant Cristòfol d'Anyós (la Massana) hi ha un conjunt de pintures murals d'estil francogòtic datades cap a la fi del segle XIII o a començament del XIV. Es tracta de la representació del Sant Sopar. Els frescos se superposaven sobre unes altres pintures, d'estil romànic, que van ser arrencades i venudes al mercat antiquari, sense que avui se sàpiga on són. Quan les pintures romàniques van ser arrencades es van recol·locar les francogòtiques.

12.3.8. LA RETAULÍSTICA GÒTICA A ANDORRA

Als anys centrals del segle XV va estar molt actiu a la diòcesi d'Urgell el pintor Ramon Gonçalbo, que tenia taller obert a la Seu. Gonçalbo —també conegut

com el Mestre d'All— és considerat l'autor d'una taula procedent d'un retaule de Santa Eulàlia d'Encamp (avui al MNAC) i d'una altra peça, de petites dimensions, amb el bust d'un àngel que es va trobar a les golfes de Santa Eulàlia a final dels anys vuitanta del segle XX, en el decurs de la restauració del temple.

12.3.9. EL CÒDEX MISCEL·LANI

A l'Armari de les Sis Claus s'hi guardava un manuscrit format per materials extremament heterogenis, el Còdex Miscel·lani. És una compilació de textos de datació i contingut molt diversos, entre els segles XII i XVI. Hi ha escrits mèdics, com el *De viribus cordis* d'Avicenna; el *Tencar*, un tractat d'astrologia mèdica, i, en català, uns interessantíssims fragments del *Tristany i Isolda* i de la *Doctrina Pueril* de Ramon Llull.

12.3.10. CONSENYORS TROBADORS

Beneficiada per una educació privilegiada, la noblesa de la casa de Foix va ser un reducte cultivat en un oceà il·luminat. Així, Roger Bernat III de Foix va ser un trobador esporàdic, del qual sabem que va participar en l'anomenat Cicle de Sirventesos del 1285, un debat politicotrobadoresc en què van intervenir Bernat d'Auriac, el rei d'Aragó Pere el Gran, el trobador Peire Salvatge i un cinquè trobador anònim. Els versos tracten de la possible invasió del Regne d'Aragó per part del rei francès Felip l'Ardit durant l'estiu del 1285.

El seu besnet, Gastó III de Foix i X de Bearn, Gastó Febus (1343-1391), va dictar el text del *Libre de Chasse* —famós per les còpies il·luminades que se'n conserven. Músic i protector de músics, va tenir una vida intensa, amb episodis foscos i controvertits. Una antiga tradició li atribueix també la composició dels sentits versos de l'himne occità, «Se canta».

12.4. Art i cultura als inicis de l'època moderna

12.4.1. EL RENAIXEMENT: UNA ECLOSIÓ TARDANA

Les manifestacions artístiques que defineixen el Renaixement —caracteritzades per l'humanisme i l'emmirallament en els models de l'antiguitat

clàssica— van arribar tard a Andorra. Així, es considera que tot el segle XV i fins al primer terç del XVI predominen les formes del tardogòtic, mentre que les que podem considerar pròpiament renaixentistes s'entendrien entre el segon terç del segle XVI i les darreres dècades del XVII. A Andorra, tant el Renaixement com el Barroc es manifesten, molt més que no pas en l'arquitectura, en la retaulística. Els retaules són elements centrals en l'ornamentació dels temples, mostres de poder econòmic i aparadors de la doctrina. Les vides dels sants patrons de les parròquies hi tenen un protagonisme destacadíssim, en uns programes iconogràfics presidits per representacions de Crist i de la Verge Maria i complementats per altres figures de sants, com sant Sebastià, sant Roc i santa Bàrbara, molt presents als retaules andorrans. L'arcàngel sant Miquel és també una presència habitual, com sant Isidre, un nou patró dels pagesos avalat per la monarquia hispànica.

Tot plegat s'inscriu en el context polític i teològic de la Contrareforma, com a reacció als moviments de la reforma protestant. Així, el Concili de Trento va confirmar l'ús de les imatges com a expressió espiritual i vehicle de devoció. A més de l'exaltació del misteri de l'eucaristia (materialitzada amb la instal·lació de sagraris), la reforma tridentina va reforçar la veneració a santa Maria, en el seu paper de mitjancera entre Déu i els homes, molt especialment a través de la figura de la Mare de Déu del Roser, que s'organitzava sovint amb confraries de fidels i que es va traduir en la construcció de capelles i l'erecció de retaules. En menor mesura, la Immaculada Concepció també hi és present. Una altra conseqüència de la reacció contra la reforma protestant va ser l'expansió de la Companyia de Jesús. Des del col·legi de Sant Andreu de la Seu va estendre la seva influència, i la devoció a sant Francesc Xavier és molt present als retaules andorrans.

12.4.2. ELS RETAULES DE JOAN DE MONTERDE

Entre 1520 i 1540, el pintor Joan de Monterde, natural d'Ac, va crear diverses obres per a esglésies andorranes: el retaule del santuari de Meritxell (desaparegut en l'incendi de 1972) i el de Sant Cristòfol d'Anyós (que havia estat atribuït al Mestre de Canillo, més tard identificat com a Miquel Ramells, amb qui sí que hauria compartit el mestre fuster). Monterde era un artista influenciat pels models

flamencs. A Anyós va aplicar un insòlit programa iconogràfic sobre la vida del sant titular que no té paral·lels a Europa.

12.4.3. LES OBRES DE MIQUEL RAMELLS I GUIOT BORGONYÓ

El tàndem format per Miquel Ramells (pintor, oriünd de Cardona) i Guiot Borgonyó (daurador) és el responsable de les dues obres més significatives de l'art renaixentista a Andorra: els retaules de Sant Joan de Caselles i de Sant Miquel de Prats. Els primers estudis havien atribuït el de Sant Joan de Caselles a un anònim Mestre de Canillo, però l'adscripció a Ramells i Borgonyó no té dubtes en haver-se conservat el contracte. Pintades i construïdes entre 1535 i 1540, són obres de clara influència flamenca (encara amb un llenguatge tardogòtic, en contraposició a l'estil romà que ja s'aplicava en altres regions). El de Sant Joan de Caselles ens ha arribat gairebé íntegre, mentre que el de Sant Miquel de Prats va ser venut pel bisbat el 1926 a l'antiquari Bardolet —que havia adquirit també els frescos de Santa Coloma i els de Sant Esteve d'Andorra la Vella. El preu estipulat va ser de 3500 pessetes i el destinatari final va ser la família del banquer mallorquí Joan March. Recuperat parcialment per la Fundació Crèdit Andorrà (la predel·la i el Miracle del mont Gargano) i pel Govern d'Andorra (la representació de la Caiguda dels Àngels Rebels), encara hi ha fragments en parador desconegut. A l'església de Prats es conserva la talla original de Sant Miquel. Patrimoni Artístic Nacional conserva dues taules dels mateixos autors —la Nativitat i l'Epifania— que haurien format part d'un retaule dedicat als gojos de la Mare de Déu, d'origen desconegut. L'estil de Ramells beu de models italians (romanistes) i germànics (especialment els gravats de Dürer) i té una notable qualitat tècnica.

12.4.4. EL MESTRE DE TUIXÉN

En actiu vers 1575, el conegut com a Mestre de Tuixén va deixar moltes obres a Andorra: el retaule de Sant Miquel de Fontaneda, el de Sant Martí de Nagol, el de Sant Martí de la Cortinada (exposat avui a la Casa de la Vall), el retaule de la Mare de Déu de la Pietat d'Encamp, a més dels frescos originals del vestíbul de la casa Busquets (la representació del Calvari i d'Adam). El mestre

anònim tenia unes limitades habilitats artístiques, però és, per això mateix, un excel·lent exemple dels encàrrecs que tenien pressupostos més baixos.

12.4.5. ALTRES RETAULES PINTATS DEL CINCENTS

D'autor anònim són els retaules pintats de Sant Romà dels Vilars i Sant Serni de Nagol (primera meitat del segle XVI), i Sant Romà de les Bons (mitjan segle XVI, atribuït al Mestre de Naüja), que recull escenes de la vida de dos sants Romans diferents, combinació habitual a Andorra. Del mateix moment i potser del mateix autor, seria el de Sant Felip i Sant Jaume dels Cortals. Més tardans, de cap a la fi del segle —tot i els seus trets arcaïtzants— són els de Sant Miquel i Sant Joan de la Mosquera i el de Sant Pere del Serrat, tots dos del mateix autor. El petit retaule de la Mare de Déu del Roser del Pui de la Massana és la primera representació d'aquesta devoció mariana a Andorra i va ser pintat per un artista ben competent. És, a més, un dels primers exemples de la penetració dels corrents arquitectònics «a la romana» aplicats a la construcció de retaules.

12.5. La cultura del segle XVII: els inicis del Barroc andorrà

12.5.1. EL BARROC ANDORRÀ: ART EN TEMPS DE PROSPERITAT

Contràriament al que va passar amb el gòtic i el Renaixement, el Barroc va arribar a Andorra força aviat, a començament del segle XVII, i va perdurar fins a les acaballes del segle XVIII. Coincideix, a més, amb un període de creixement econòmic i demogràfic. El Barroc andorrà es caracteritza per una contenció en les formes, sobretot pel que fa a l'arquitectura.

12.5.2. ELS RETAULES VINYOLESCOS DEL SEGLE XVII

El 1606, Bartomeu Moles va contractar l'escultor i fuster cerverí Miquel Rubiol i el pintor Çanou perquè fessin un retaule dedicat al seu patró, sant Bartomeu, per valor de cinquanta-vuit lliures. Aquest retaule està complementat per un singular baldaquí

amb la representació del Nen Jesús envoltat per quatre àngels músics. És el primer representant a Andorra dels retaules a la romana, també coneguts com a vinyolescos, per la gran influència que hi va tenir l'obra de Jacopo Barozzi da Vignola, la *Regola delli cinque ordini d'architettura*.

Aquesta serà la tònica de la construcció de retaules a Andorra durant tot el segle XVII: els retaules majors de les parroquials de Sant Esteve d'Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria, Sant Corneli i Sant Cebrià d'Ordino, Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana, Sant Serni de Canillo, Sant Pere Màrtir d'Escaldes i Santa Eulàlia d'Encamp. També en esglésies sufragànies o menors: Sant Pere d'Aixirivall, Sant Martí de la Cortinada o Sant Climent de Pal.

12.5.3. ANTONI TREMULLES

El 1618, els sagristans de Sant Germà van pagar a Antoni Tremulles, escultor francès, cent trenta lliures per fabricar un retaule per a la capella del sant a l'església parroquial de Sant Julià. Entre els fragments que se n'han conservat en destaquen dues taules, atribuïdes al Mestre d'Ansalonga. Tremulles, que tenia taller a la Seu i a Sant Julià, és també l'autor del retaule de Sant Serni de Nagol, contractat el 1619 i completat l'any següent amb les pintures de Miquel Orcau. El tàndem Tremulles – Mestre d'Ansalonga també és el responsable del petit retaule de Sant Pere d'Aixirivall, contractat el mateix any.

Del 1620 és el retaule de la Mare de Déu del Roser d'Encamp. Aquesta vegada, el daurador de l'obra de Tremulles va ser Àngel Martí.

Joan Tremulles va rebre l'encàrrec, el 1622, de tallar el retaule major de Sant Julià. El contracte estipula que s'havia de basar en el retaule de Sant Domènec de la Seu, potser també obra de Tremulles. El resultat final, molt diferent al descrit al conveni signat, va ser qüestionat pels cònsols que el van encarregar, però no van sortir-se'n amb la petició que el refés. El mateix any van contractar Pere Carreu, de Puigcerdà, perquè el pintés, el daurés i en corregís algun dels defectes observats.

12.5.4. EL MESTRE D'ANSALONGA (JERONI D'HERÈDIA?)

El pintor conegut com a Mestre d'Ansalonga és, sens dubte, el millor artista del Sis-cents que

va treballar a Andorra, amb una llarga trajectòria amb extrems situats entre el 1618 i el 1656. Ha estat identificat (tot i que amb un escàs suport documental) com el pintor de Sort Jeroni d'Herèdia. El Mestre d'Ansalonga va desplegar la seva activitat per Andorra, el Conflent i el Rosselló. Les seves obres a Andorra són nombroses, i, en conjunt, són les més notables del segle XVII que hi ha a les Valls, amb una gran perícia tècnica i un món pictòric propi. Al Mestre d'Ansalonga se li atribueixen, doncs, els retaules de Sant Pere d'Aixirivall, Sant Miquel d'Ansalonga, Sant Ermengol de l'Aldosa, Sant Esteve de Bixessarri, Sant Martí de la Cortinada, Sant Serni de Canillo, Sant Germà de Sant Julià de Lòria i Sant Martí de Sant Serni de Canillo, a més de dos olis sobre tela: Sant Pere del Tarter i el Sant Ermengol que hi ha a la casa Areny-Plandolit, d'Ordino, probablement un encàrrec de casa Areny. En general —llevat de la col·laboració amb l'escultor Antoni Tremulles, a l'inici de l'activitat del Mestre a Andorra—, es desconeix també el nom dels altres escultors i retaulistes amb qui va treballar. Alguns eren també artistes d'una gran qualitat, com l'autor del retaule major de Sant Serni de Canillo (construït entre 1650 i 1655), que va fer també el de Sant Pere Màrtir d'Escaldes.

12.5.5. ISIDRE CLUSA I AGUSTÍ CLARAMUNT

En actiu entre 1653 i 1690, Isidre Clusa és l'artista més prolífic de la segona meitat del segle XVII. La seva primera intervenció a Andorra és el retaule del Sant Crist de la parroquial d'Ordino (1653), on va treballar amb un altre escultor, Agustí Claramunt: el contracte els qualifica com a «joves». Aquesta és l'única obra atribuïda, sens dubte, a tots dos, tot i que se sap que després van treballar plegats a Freixinet (al Solsonès) i probablement en d'altres indrets. Amb taller propi a la Seu, després d'aquesta primera intervenció, Isidre Clusa va treballar amb un altre escultor: l'anònim Mestre de Santa Llúcia, que va fer les talles de la Immaculada de Sant Julià, de Santa Llúcia d'Andorra la Vella i de la Santa Creu de la parroquial de Canillo.

Com a responsable únic de tots els elements escultòrics i arquitectònics del retaule —amb la participació de dauradors anònims— va aixecar el major de Santa Eulàlia d'Encamp, construït el 1660 i daurat el 1701. El de la Verge del Carme de la parroquial d'Encamp (1660 i daurat el 1685) és una de

les seves obres més reeixides, promoguda per la casa Joan Antoni. Entre 1675 i 1690 va treballar, en solitari, al retaule de la Mare de Déu de l'església de la Cortinada, del darrer quart del segle; al de Sant Antoni i al de Sant Isidre de la parroquial de la Massana (cap al 1685). La seva darrera obra, cap al 1690, va ser el retaule de Sant Climent de Pal (1689-1690).

12.5.6. LES TALLEES

A Andorra hi ha un conjunt notable de talles policromades. En destaquen els santcrists de grans proporcions, pensats per a ser trets en processó pels membres de les confraries. El més antic és el que hi ha a l'església de Sant Julià i Sant Germà de Lòria, una peça de notable qualitat, tallada durant la segona meitat del segle XVI. Més o menys contemporani és el de Sant Esteve d'Andorra la Vella. El de Sant Romà de les Bons és obra del mateix escultor del retaule major d'Escaldes.

La Mare de Déu del Remei de la parroquial de Sant Julià, que ocupava l'espai central d'un retaule avui desaparegut, construït cap al 1600, és la còpia anònima d'una escultura en alabastre de Martí Díez de Liatzasolo.

Una molt reeixida talla del bisbe sant Ermengol, de mitjan segle XVII, presidia l'altar de l'oratori de la Casa de la Vall fins a la restauració dels anys seixanta del segle XX, quan va ser substituïda pel Tríptic dels Consellers.

Ja de mitjan segle XVIII és la talla de la Immaculada que hi havia a la capella de la casa Rossell, una de les peces més valuoses del Barroc andorrà, que ha estat atribuïda a l'escultor Carles Morató, policromada per Antoni Bordons.

12.5.7. ALTRES RETAULES DEL SIS-CENTS

El retaule major de Sant Esteve d'Andorra la Vella, avui desmuntat, era un dels més complets de les Valls, amb una arquitectura de disseny atrevit. No hi ha rastre documental dels seus autors. S'han conservat dues de les pintures sobre taula representant la vida de sant Esteve, obra del mateix pintor que va treballar en el retaule del Roser de la parroquial d'Ordino i també en l'anomenat Tríptic dels Consellers que presidia l'oratori de la Casa de la Vall, tot i que —per la seva cronologia— hauria vingut des de la primera seu del Consell de la Terra. Un tríptic similar, també de la primera

meitat del segle XVII, és al Comú d'Ordino.

L'església de Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana, construïda de nova planta entre 1620 i 1623, va ser presidida per un sumptuós retaule construït cap a mitjan segle XVII, un dels més ben executats d'Andorra, obra d'un escultor competent i d'un daurador que va saber decorar amb destresa les talles i les arquitectures.

El retaule major de Sant Corneli i Sant Cebrià d'Ordino —del qual només coneixem el nom del daurador, Joan Gibert, de Torà— va ser executat poc després de la reconstrucció del temple, el 1640, i estava organitzat a l'entorn de la talla medieval de la Mare de Déu procedent de l'altar de la casa Nicolau, a la qual acompanyava un extens repertori de talles i relleus. L'escultor anònim es mostra més imaginatiu i destre que el gran destinatari d'altres encàrrecs contemporanis, Joan Tremulles. D'aquest mateix autor sense nom seria el retaule de la Mare de Déu del Roser, instal·lat a la mateixa església, tot i que té talles probablement reaprofitades, taules pintades d'un altre artista anònim i un daurat molt posterior, del 1798, obra del pintor Joaquim de Segòvia.

Del retaule que va presidir l'església de Sant Joan d'Ansalonga en queda només el sagrari, una obra modesta a l'ombra del Mestre d'Ansalonga. A Sant Martí de la Cortinada hi ha un retaule anònim dedicat a la Mare de Déu del Roser, amb una singular composició iconogràfica.

El retaule major de l'església d'Escaldes, dedicat a la Immaculada, és una obra de mèrit, de l'artista de més qualitat que va treballar a Andorra al segle XVII i que també va ser l'autor del retaule major de Sant Corneli i Sant Cebrià d'Ordino. Entre 1660 i 1670 va estar en actiu l'anomenat Mestre d'Erts, a qui s'atribueix el retaule de Sant Romà d'Erts i el del Roser de la parroquial de la Massana.

La casa Areny —amb molts hereus anomenats Guillem— va finançar la construcció del retaule de Sant Guillem, a la parroquial d'Ordino, un retaule amb cinc plafons pintats i una notable talla del sant titular, obra de dos artistes de bona qualitat tècnica. Del darrer terç del segle són els retaules del santuari de Canòlic, el de la Puríssima Sang que hi ha en una capella lateral de Sant Serni de Canillo i el molt notable de Santa Llúcia d'Andorra la Vella, obra d'un escultor que també hauria treballat en el de la Santa Creu de Canillo als darrers anys del segle.

No tot són retaules: entre el mobiliari litúrgic del Barroc hi ha elements com la cadireta de la Mare de Déu del Roser, un baldaquí processional que hi ha a l'església parroquial de Sant Serni de Canillo. El seu autor és el mateix que va treballar el retaule major de l'església.

12.6. La cultura del Set-cents a Andorra

12.6.1. ELS RETAULES DEL SET-CENTS

Sense l'eufòria constructiva del segle anterior, l'erecció de retaules al segle XVIII va baixar d'intensitat, tot i que, des del punt de vista de la qualitat artística, hi ha peces molt notables. De començament del segle (va ser daurat el 1707) era el dedicat a sant Joan, encarregat per Joan March, que un artista establert a la Seu d'Urgell va construir a l'església parroquial d'Andorra la Vella. Hi dominen les formes plenament barroques, sobretot amb l'ús extens de les columnes salomòniques i el desplegament de tots els recursos decoratius del moment.

Cap a mitjan segle es va fer el petit retaule de la Verge i Sant Esteve de la parroquial d'Ordino, relacionat amb el sagrari que també s'hi conserva.

A l'anomenat Mestre del Tremat se li atribueixen tres obres a Andorra, realitzades durant la tercera dècada del segle: el retaule de Sant Antoni del Tremat, el retaule major de Sant Serni de Llorç i el de la Mare de Déu del Carme de la parroquial de la Massana («Fet 1733 / Dorat 1739»). En aquest darrer s'ha apuntat la possibilitat que s'hagués aprofitat alguna talla d'Isidre Clusa.

El retaule major de l'església de Santa Coloma (1741-1750) és obra de l'escultor conegut com a Mestre d'Adrall i el daurador és Simó Ruaiç.

Joan de Segòvia és probablement l'autor de la pintura central del retaule de l'església de Sant Roc de Sornàs, una església erigida a partir del 1756 després d'haver patit una epidèmia de pesta. El retaule de Sant Antoni que hi ha a l'església de la Cortinada va ser daurat el 1764. És el darrer representant d'una època d'extraordinària vitalitat artística.

12.6.2. LES PINTURES MURALS

S'han conservat a Andorra diferents mostres de pintura mural del segle XVI, de gran interès iconogràfic. De Sant Romà dels Vilars (avui instal·lades a la Casa de la Vall) procedeixen una representació de la Trinitat i un Sant Sopar, pintures datades a començament d'aquest segle. Una mica posteriors, d'entre 1520 i 1540, són les de Sant Cristòfol d'Anyós: els frescos del Judici Final i Sant Cristòfol, probablement coetanis a la renovació del temple que va culminar amb la instal·lació del retaule de Joan de Monterde.

De la segona meitat del segle són les pintures de Sant Romà de les Bons. Van ser mutilades el 1785 per ordre del bisbe Juan García Montenegro, que va fer esborrar els sexes de les ànimes del Purgatori. El mestre Çanou, que va treballar en el retaule de Sant Bartomeu de Sant Julià de Lòria, és l'autor de la Pietat que decorava la cambra del bisbe de la casa Busquets, pintada cap al 1600. En el mateix emplaçament i del mateix moment —però obra d'un artista diferent, el pallarès Miquel Orcau— és el cicle pictòric amb escenes de la Passió: quatre plafons que decoraven l'anomenada cambra del Bisbe de la casa Busquets, avui exposades a la sala dels Passos Perduts. Tres de les quatre escenes són recreacions, senzilles però expressives, d'un conjunt d'estampes del gravador holandès Goltzius publicades entre 1596 i 1598. Orcau és també l'autor del sagrari de l'església de Santa Coloma i del retaule major de Sant Serni de Nagol, datat el 1620.

12.6.3. PINTURES SOBRE TELA

Com a complement als retaules, en algunes esglésies s'hi exposaven olis, obres fetes per encàrrec, amb la presència destacada del retrat del donant. És el cas del santcrist que hi ha a l'església de Sant Julià i Sant Germà de Lòria: un santcrist contemplat per la figura d'un capellà anònim que es pot datar a la primera meitat del segle XVII. També seria d'aquest moment un sant Francesc Xavier que hi ha a Sant Cristòfol d'Anyós.

A l'església parroquial de Sant Julià de Lòria hi ha dues teles d'Antoni Viladomat: *Sant Nicolau de Tolentino intercedint per les ànimes del Purgatori* (procedent potser del convent de Sant Agustí de la Seu) i *La Mare de Déu del Roser amb sant Roc, sant Eloi i sant Sebastià*. Es poden datar en l'etapa de maduresa del pintor, sense descartar que hagues-

sin pogut sortir del seu taller. Un pintor proper a l'estil de Viladomat —probablement un membre destacat del seu taller— és l'autor de *La Mare de Déu de les Neus amb sant Joan i sant Pere* que hi ha a la capella de les Neus de Llumeneres, una obra posterior al 1769, data en què es va autoritzar la construcció de la capella.

La Visió de la Pietat amb el donant Anton Moles, de Joan Casanoves (fill), pintada durant els anys centrals del segle XVIII, és avui a la sagristia de Sant Esteve d'Andorra la Vella, amb el donant, de casa Molines, en actitud pietosa al costat de les ànimes del Purgatori, en una escena presidida per la Pietat, sant Miquel i sant Antoni de Pàdua —i d'aquí que també sigui conegut com *El quadre de les ànimes*

12.6.4. LA REFORMA BARROCA DE LES ESGLÉSIES

Entre els segles XVII i XVIII hi va haver una segona onada constructiva, amb la reforma i ampliació d'algunes esglésies d'Andorra. Són edificis austers, que deleguen tota voluntat artística en els retaules de l'interior. Les reformes consistien sovint en la construcció de capelles laterals per fer front a les noves necessitats del culte (Sant Martí de la Cortinada), en el canvi d'orientació del temple i en la transformació de l'absis semicircular en un espai de planta rectangular (Sant Corneli i Sant Cebrià d'Ordino, 1640; Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana, 1619). D'altres esglésies es van construir de nova planta, com l'Assumpta i Sant Pere Màrtir d'Escaldes (construïda el 1609 per impuls de la confraria dels paraires i teixidors), Sant Serni de Canillo, la Santa Creu de Canillo i Sant Joan de Sispony, i moltes altres de petites dimensions: Sant Bartomeu de Soldeu, Sant Miquel de la Mosquera, Sant Miquel d'Ansalonga, Sant Esteve de Bixessarri... Cal destacar que, malgrat les reformes, es va conservar un element tan simbòlic com és el campanar romànic, integrat en la nova fàbrica de l'església. És el cas de Sant Corneli i Sant Cebrià d'Ordino, Santa Eulàlia d'Encamp, Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana i Sant Julià i Sant Germà de Lòria. A la casa Rossell d'Ordino, el 1780 es va construir una capella amb un altar dedicat a la Puríssima Concepció.

12.6.5. L'ARGENTERIA BARROCA

A les esglésies catòliques, el culte s'organitzava entorn d'una sèrie de rituals i pràctiques litúrgiques que feien imprescindible l'ús de peces d'argenteria. Elaborades per artesans de gran competència tècnica, subjectes a un sistema molt rígid de regulacions i observances gremials, la riquesa de l'orfebreria —sobretot d'època moderna— present als altars i sagristies de tots els temples d'Andorra és un reflex de la sumptuositat que hem vist en la retaulística.

Els objectes principals d'orfebreria litúrgica són els calzes, les custòdies i les creus. Els calzes —que tenen un exemplar excepcional en el del bisbe Galceran de Vilanova, del tresor de la catedral d'Urgell— són al centre del misteri de l'eucaristia. El primer exemplar andorrà és un senzill calze de peltre que es va trobar a la necròpoli de Sant Joan de Caselles. Més abundosos a partir dels darrers segles de l'edat mitjana, alguns calzes medievals van ser reparats i reaprofitats en època moderna. Donats per mossèn Busquets —el propietari de l'actual Casa de la Vall— hi ha un calze i un copó a la parròquia d'Andorra la Vella, dels primers anys del segle XVII. Del segle següent es conserven una quinzena de calzes, repartits per totes les parròquies d'Andorra, procedents en la seva majoria de tallers barcelonesos.

Aquest origen es repeteix al segle XVIII, amb tretze calzes documentats. En destaca el de Sant Esteve d'Andorra la Vella, elaborat a mitjan segle per l'orfebre Pere Llopart —autor de l'arca de Sant Ermenegol de la catedral d'Urgell—, amb representacions de la Passió. Aquest calze va ser una donació d'Anton Moles, de la casa Molines, el mateix patró d'*El quadre de les ànimes*.

La tendència d'adquirir el treball dels orfebres barcelonins va continuar al llarg del segle XIX, amb peces de diverses influències, sobretot neogòtiques i classicistes.

La creu, el principal símbol cristià, adopta diverses formes en la litúrgia: creus processionals, veracreus i creus d'altar. A Andorra hi ha tres creus processionals gòtiques, dues del segle XIV (la de Sant Miquel de Prats i la de Sant Jaume d'Engordany) i una del XV (a Santa Eulàlia d'Encamp). Del 1716 és la creu de plata de Sant Julià i Sant Germà de Lòria, «obra pro popolo».

Les veracreus són reliquiaries que contenen un frag-

ment de la creu del Calvari. Les que hi ha a Andorra són totes del segle XVI: dues de procedents de Lleida, la de Sant Iscle i Santa Victòria de la Masana i la de Santa Eulàlia d'Encamp. De tallers de Barcelona són les veracreus d'Andorra la Vella i Sant Julià.

12.6.6. VILADOMAT I CASANOVES

A l'església de Sant Julià i Sant Romà de Lòria es conserven dos olis sobre tela del gran mestre Antoni Viladomat (Barcelona, 1678-1755), pintades entre 1720 i 1745: *Sant Nicolau de Tolentí intercedint a la Mare de Déu per les ànimes del purgatori* i *La Mare de Déu amb sant Roc, sant Julià i sant Sebastià*. El 1742, el prohoms Antoni Moles, de casa Molines, va oferir a l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella el *Quadre de les Ànimes*, pintat per Joan Casanoves, deixeble d'Antoni Viladomat.

12.6.7. EL MOBLE

De factura local i motivacions eminentment utilitàries, els fusters andorrans van produir peces funcionals, però que reflectien símbols i decoracions pouades directament de la cultura pagesa i ramadera, en forma sobretot de musicadures i sexafòlies, que s'aplicaven a una gran diversitat de models: caixes de núvia, escudellers, taules, porticons, capçals de llit... Un dels símbols més potents i emblemàtics d'Andorra és un moble: l'Armari de les Sis Claus. Instal·lat a la Casa de la Vall quan es va convertir en seu del Consell General, tenia sis panys, i només es podia obrir si els sis cònsols portaven la clau que custodiaven. El 1978, amb la creació de les parròquies d'Andorra la Vella i Escaldes-Engordany, s'hi va incorporar un pany nou.

12.6.8. POÈTICA POPULAR: ELS GOJOS

Els gojos són les versificacions pietoses de la vida i miracles de sants i marededeus. Redactats generalment de forma anònima entre els segles XVIII i XIX, les seves formes estereotipades i una forta inèrcia imitativa no ens han de fer oblidar la tirada popular que encara tenen i que es manifesta en els dies especials. Són una mostra viva de la poesia tradicional.

12.6.9. LES COBLES DEL SENYOR PEIROT

Les *Cobles del senyor Peirot* es van compondre

cap al 1760. En la seva primera versió van ser dictades —per fer servir la terminologia de l'època— per mossèn Anton Julià, d'Arcavell, un epítom del rector de Vallfogona, «molt xistós i poeta». A les cobles, una visió satírica de la pobresa i les penúries de la vida a la muntanya, hi apareixen les parròquies andorranes.

12.6.10. EL MANUAL DIGEST D'ANTONI FITER ROSSELL

L'originalitat institucional d'Andorra i la necessitat de poder demostrar en un temps políticament delicat l'origen i la validesa dels seus drets i privilegis van fer que el Consell General encarregués a Antoni Fiter i Rossell la redacció del *Manual digest de les valls neutres d'Andorra, en lo qual se tracta de sa antiquitat, govern i religió, de sos privilegis, usos, preeminències i prerrogatives*.

Antoni Fiter i Rossell va néixer el 1706, fill d'Anna Maria Rossell, pubilla de la potent casa d'Ordino i de Joan Fiter, de la casa Fiter d'Ares, a la vall de Cabó. Alumne probable dels jesuïtes del col·legi de Sant Andreu de la Seu, es va doctorar en lleis per la universitat d'Osca. Va ser veguer episcopal a Andorra des del 1734 fins a la seva mort, escaiguda a Barcelona el 1748. Aquesta és la data del manuscrit original (que es va conservar a la casa pairal d'Ordino) i de la còpia que va ser lliurada al Consell General de les Valls.

El *Manual* és el monument cabdal i iniciàtic de la historiografia andorrana, un dels millors exemples de la prosa catalana del final del Barroc. El volgut obscurantisme amb què l'autor va voler blindar la seva obra —amb la intenció que les potències veïnes no tinguessin més informació que l'estrictament indispensable— va desencadenar, com a conseqüència principal, la proliferació de còpies clandestines. El *Manual* recull dades històriques prolixes i la descripció de les institucions andorranes. El volum té una formidable conclusió en el seu sisè llibre («Màximes cristianes de verdadera política i sòlida prudència, les més útils per a la conservació de l'estat de les Valls d'Andorra»), on s'exposen un total de cinquanta-cinc màximes, cadascuna amb el seu comentari. Són com un petit manual de filosofia política andorrana, i sovint han estat seguides al peu de la lletra pels dirigents del Principat. En línies generals, les màximes encoratgen les pràctiques del bon govern i prevenen con-

tra els riscos que venen de l'estranger, advocant per una sòlida equidistància en relació amb les potències veïnes. La prosa del *Manual* és vigorosa i expressiva, i fa moltes vegades interessants digressions al terrenys de la llegenda i la tradició. Se'n van fer diverses còpies i traduccions, totes clandestines o no autoritzades. El 1848, el coronel Bonifacio Ulrich el va traduir al castellà. La primera edició, una pura transliteració del text, és del 1987, promoguda pel Consell General. La primera edició crítica és del 2018.

12.6.11. MOSSÈN PUIG I EL *POLITAR ANDORRÀ*

El 1763, el rector d'Escaldes, mossèn Antoni Puig, va escriure el *Politar andorrà* (1763). Va ser concebut com una adaptació resum del *Manual digest*, on mossèn Puig va intentar condensar l'essència de l'obra de Fiter i Rossell, tot actualitzant-ne alguns dels continguts. L'aproximació que en va fer Puig, tanmateix, intentava donar un biaix ideològic més proper a la defensa dels interessos episcopals, per davant dels del Consell General. En els anys previs a la Revolució Francesa, mossèn Puig va ser un dels principals contactes que el cap d'espies Francisco de Zamora va fer a Andorra. Durant la visita de Don Francisco, el setembre del 1778, va dibuixar un interessantíssim mapa de les Valls, des del cim del Casamanya, que avui és al fons de Francisco de Zamora que es conserva a la Real Biblioteca del Palau Reial de Madrid.

12.7. La cultura al segle XIX: la descoberta romàntica i l'obertura cap a la modernitat

12.7.1. L'ARQUITECTURA TRADICIONAL

En un país sense arquitectes, totes les construccions es feien amb la intervenció dels mestres de cases, formats en la tradició i en l'experiència. Els materials eren els que tenien a l'abast: pedra, calç, fusta i ferro. Era una arquitectura utilitària, adaptada a les necessitats sempre canviant de la casa —entesa com a centre de producció i d'organització familiar. A més de les funcions residencials, a la casa pirinenca anterior a mitjan

segle XX hi havia, per norma general, espais d'emmagatzematge i auxiliars a les feines agràries i ramaderes (pallers, eres, corts, quadres, colomers...). Els exemples que han perdurat fins avui d'aquests models són relativament nombrosos i, en la seva diversitat, ocupen totes les tipologies possibles.

Cal tenir en compte que moltes de les cases principals del país tenen les arrels a l'edat mitjana i, sense cap discontinuïtat en la seva ocupació, han estat objecte de reformes i ampliacions al llarg de la història. Els exemples d'aquesta continuïtat són nombrosos, i ara només se n'esmenten els exemples més representatius i ben conservats. A la parròquia de Canillo, el mas de la Costa, del Tartèr. A la parròquia d'Ordino, Cal Batlle i Cal Pal de la Cortinada, la Casa Blanca de Segudet. A la de la Massana, Casa Rull de Sispony, i a Encamp, Casa Cristo de la Mosquera (que s'han museïtzat). A la parròquia d'Escaldes-Engordany, cal Ribot.

Entre els edificis que es van construir en aquest moment —i que han perdurat fins avui— hi ha Cal Llefa de Llorç (construïda el 1816), Cal Baità de la Cortinada i, molt probablement Cal Closca del Pui d'Andorra la Vella. Entre els edificis religiosos que es van bastir hi ha Santa Filomena d'Aixovall (dedicada a la màrtir taumaturga que va conèixer un esclat devocional a començament del segle), que va ser finançada per refugiats carlins i consagrada el 1839. De nova planta hi ha també Sant Antoni de l'Aldosa (1848).

12.7.2. L'ARQUITECTURA DE LES GRANS CASES

En un altre nivell d'exigències tècniques i de recursos materials tenim les grans cases senyoriales andorranes, que s'alliberen de les formes de l'arquitectura vernacular i adopten, en les seves reformes més modernes, característiques de les residències burgeses urbanes. Entre d'altres —la relació no és exhaustiva—, tenim Casa Areny-Plandolit d'Ordino (construïda a mitjan segle XVII i reformada a mitjan segle XIX, amb la gran balconada de forja; avui museïtzada). i Casa Rossell, a Ordino; Casa Joan Antoni, d'Encamp, i Casa Molines i Casa Guillemó, d'Andorra la Vella.

Dues cases de llarga tradició es van renovar durant la segona meitat del segle XIX al centre d'Andorra la Vella, a la plaça del príncep Benlloch: Casa Molines (1855) i Casa Guillemó (1883), que seguien els models de les cases burgeses barcelonines. El

mateix efecte d'imitació es va produir a Sant Julià de Lòria amb la Casa Travesset i a Escaldes amb l'Hotel Muntanya.

12.7.3. L'ARQUITECTURA INDUSTRIAL

Més enllà de les cases, les altres construccions tradicionals són generalment de caràcter preindustrial: molins, molines, fargues, serradores, forns de calç... Només de molins fariners documentats n'hi havia setanta-cinc a començament del segle XXI, repartits per tots els cursos d'aigua susceptibles de proporcionar el cabal necessari per a fer girar les rodes. La intervenció museística sobre la farga Rossell i la farga del Madriu (excavada el 2021) ha servit per a documentar com s'organitzaven, des del punt de vista tècnic i productiu, aquests elements centrals de l'economia andorrana.

12.7.4. L'ART POPULAR

De caràcter sobretot pràctic, amb una vocació més artesanal que no pas artística, generacions de pastors i pagesos —l'especialització en un ofici concret és un fenomen relativament recent, que té lloc sobretot a partir del segle XVIII— ens han deixat un volum d'eines, atuells i mobles que, vistos des de la nostra perspectiva actual, tenen un plus estètic, més enllà del seu origen purament utilitari, que fa que els contemplem amb aquest prisma —distorsionador, però no pas per això menys real— que les converteix en veritables obres d'art.

N'és un molt bon exemple la feina dels pastors: obligats per la necessitat a ser autosuficients, tenien una gran habilitat manual. Grans tallistes, passaven llargues estones decorant els collars del bestiar o tallant salers o formatgeres, amb motius geomètrics o figuracions florals —amb la molt genuïna sexifòlia com a recurs universal.

Els pagesos més traçuts feien el mobiliari de casa, i treballaven també la fusteria estructural (portes, porticons, caps de biga, llandes...), moltes vegades decorada amb musicadures: osques en sèrie que ressegueixen els eixos longitudinals de la fusta. Si calia, tallaven esclops i feien cistelles. A partir del segle XVIII hi va haver un procés d'especialització en oficis: fusters, torners i cadiraires es van especialitzar en la producció de mobles per al consum local: taules, calaixeres, armaris, bancs,

caixabancs, escons, escudellers... I, entre les peces més ben treballades, les caixes de núvia, on s'anava desant l'aixovar de les filles de la casa.

L'artesanía ancestral dels ferrers va tenir una gran importància, com a conseqüència directa de l'activitat de les fargues. Feien les eines necessàries per a les feines del camp —destrals, arreus, aixades, volants, podalls...— i també per a les cases —sobretot el parament de les llars de foc: cremalls, trespeus, teieres...—, amb elements tan característics com els estripagecs de les finestres. A les esglésies, a més, hi ha moltes reixes de forja amb decoracions que servien per a separar el presbiteri de la nau. L'exemple potser més reeixit d'aquests reixams és el que hi ha a Sant Martí de la Cortinada.

Els paraires (que preparaven la llana) i teixidors (que elaboraven els teixits) estaven concentrats sobretot a Escaldes, on les surgències termals facilitaven el treball. El 1604 es va crear la confraria de Sant Pere Màrtir, que els aplegava.

En un país on no hi havia la possibilitat real de treballar amb carros, el transport animal era preminent, i els basters i guarnicioners eren els encarregats de proporcionar bastos, selles, jous encoixinats...

El treball de la pedra tenia una importància marginal, en part pels condicionats geològics, que fan que no hi hagi al país materials de bon treballar. No passa el mateix amb la ceràmica, amb produccions locals que es remunten al Neolític i tenen el seu moment de màxima puixança a l'edat mitjana. Com a tallers comercials, els primers terrissaires són del segle XIX i elaboraven material de construcció i atuells domèstics.

12.7.5. ELS DARRERS RETAULES I LES OBRES DELS PINTORS OROMÍ

Després de l'eclosió de la retaulística que dels segles anteriors, els nous projectes decoratius a les esglésies es van limitar gairebé exclusivament a pintures murals. Al segle XIX només es van construir tres retaules: dos al santuari de Meritxell: el del Remei, construït el 1804 pel retauler de Solsona Josep Caselles, encara de llenguatge barroc, i el de Santa Germana, d'estil neoclàssic. El de Sant Antoni Abat que hi ha a la parroquial de Canillo és de final del segle XIX.

En actiu a partir de mitjan segle, Josep Oromí (Coll de Nargó, 1837-1915), amb la col·laboració

dels seus germans, va ser l'encarregat d'aplicar a diverses esglésies un ric repertori de decoració mural, amb intenses composicions en *trompe-l'œil*, pintades amb colors vius, grans nuvolades, cortinatges, sanefes, que tendeixen a omplir els espais disponibles i emmarquen els retaules preexistents.

Els Oromí van treballar al santuari de Santa Maria de Meritxell (1866), a Sant Joan de Sispony (1867), a Sant Miquel de la Mosquera i a Sant Ermengol de l'Aldosa. També ho van fer a la capella de Casa de la Vall, en la decoració de l'altar i els murs laterals (1882). Entre altres obres menors, Josep Oromí és també l'autor de pintures sobre tela, amb la representació de les ànimes del Purgatori, que trobem a Sant Joan de Sispony, Sant Miquel de la Mosquera i Sant Ermengol de l'Aldosa.

12.7.6. LA DESCOBERTA DE LES MUNTANYES

El segle XIX és el de la descoberta —exterior i literària— d'Andorra. Fins aleshores, no hi havia hagut cap visió externa de les Valls, cap descripció, cap relat, més enllà del dietari de Francisco de Zamora del 1788. Amb el romanticisme, les muntanyes van esdevenir objectiu del viatger, a la recerca d'emocions intenses i primàries. La minúscula república amagada al mig dels Pirineus, amb la seva aura llegendària, era un punt d'atracció de tots els viatgers que es van acostar a la serralada. Van anar desfilant per Andorra amb l'esperit obert dels pioners i un cert vernís científic: atrets de primer per les muntanyes, després per l'exotisme de la gent que les poblava. Hi buscaven una Andorra essencial, lliure, poblada per gent senzilla i noble, no corrompuda per la civilització. En un procés paral·lel al de l'expansió del concepte innovador de «paisatge», van dibuixar un món amb una perspectiva subjectiva i apassionada. Per acumulació, el conjunt de les descripcions dels viatgers —amb la seva furiosa subjectivitat, amb els seus plagis i percepcions errònies— constitueix un corpus sensacional d'informacions de primera mà.

Fer una relació exhaustiva dels relats dels viatgers que van visitar Andorra és un exercici probablement inútil, perquè la feina de recerca i redescobriments és encara oberta. En un procés paral·lel, és quan van començar a aparèixer les primeres monografies publicades sobre les Valls, a meitat

de camí entre el pamflet patriòtic, l'exercici historicista i la crònica de viatge. Les motivacions dels viatgers condicionaven enormement el resultat final del seu escrit: des de posicionaments més romàntics que lloaven la relació de l'home i la natura d'un món encara incontaminat pels efectes de la revolució industrial, fins als acostaments de caràcter més catalanista que exaltaven la capacitat dels andorrans de conservar la seva independència, tot passant per aquells qui cercaven els comportaments i el *modus vivendi* d'una societat rural de muntanya aliena als progressos de la civilització.

D'una manera o d'una altra, totes aquestes aproximacions més o menys versemblants, juntament amb el debat politicohistòric motivat arran de la Qüestió d'Andorra, van configurar una imatge concreta de les Valls que fins ben entrat el segle XX no va ser substituïda per un coneixement més real i menys apriorístic d'Andorra.

12.7.7. DIBUIXANTS I GRAVADORS

Les primeres representacions gràfiques d'Andorra van ser fetes per dibuixants i gravadors que van aprofitar les noves tècniques en la reproducció d'imatges —la xilografia i la litografia i, a partir de 1870, el fotograt— per alimentar el gran nombre de publicacions periòdiques que van explotar les noves possibilitats. Imatges sobre una Andorra exòtica i pintoresca van aparèixer sovint en revistes, especialment a les darreres dècades del segle, però els gravats de temàtica andorrana tenen una tradició més antiga.

Entre 1826 i 1830, el dibuixant Jean-Charles Langlois, que havia acompanyat les tropes napoleòniques durant les campanyes espanyoles de 1811-1813, va retornar als escenaris d'aquesta expedició el 1826. En aquest moment és quan va dibuixar *La porte de Saint Julien en Andorre*, que, gravat per Alexis-Victor Jory, va ser publicada per Engelmann & Cie en la sèrie de litografies *Voyage pittoresque et militaire en Espagne et Catalogne, par M. C. Langlois, capitaine aide de camp de Mr. Le Maréchal Gouvion-Saint-Cyr*. Louis Boucourian va il·lustrar amb un conjunt de dibuixos a la ploma la seva obra sobre Andorra Ariège, Andorre et Catalogne (París, 1854).

Els vint-i-tres gravats basats en dibuixos originals o en fotografies de Brutails que va publicar Gaston Vuillier el 1888 a *Le Val d'Andorre*, a *Le tour du*

monde: Nouveau Journal de Voyages, formen un conjunt molt interessant. Hi va tornar uns anys més tard, el 1896, a partir de fotografies de Félix Regnault.

L'artista suís Eugène Burnand va publicar una sèrie d'onze gravats de gran qualitat a *L'illustration* el 1891. I un gravat del ball de la Farandola, de Meulle i Meyer, publicat a *Le Petit Journal* el 1891 va servir de base a la cèlebre pintura *A Centennial of Independence*, de Henri Rousseau (1892), el màxim representant de l'estil naíf.

12.7.8. PRIMERES OBRES IMPRESES

El dissortat capità liberal Antoni Valls (la Seu d'Urgell, ?1822) va publicar el 1820 la seva *Memoria sobre la soberania que corresponde a la nació espanyola*, un opuscle que tenia com a objectiu la liquidació del vell sistema del consenyoriu per posar Andorra sota el règim constitucional espanyol. És la primera obra impresa dedicada íntegrament a la matèria andorrana. Les observacions del capità Valls són plenes de suspicàcies respecte a l'anòmala, segons ell, condició sobirana de les Valls. El Trapense, protagonista del setge de la Seu que va culminar amb la proclamació de la Regència d'Urgell, el 1822, va fer afusellar el capità quan va ocupar la ciutat.

Tres anys més tard, el 1823, es va publicar a Tolosa l'obra *De l'Andorre*, del veguer francès Pierre-Roch Roussillou, una resposta conservadora i francòfila a les tesis proespanyoles del capità Valls. L'obra del *chevalier* Rossillou va més enllà de les consideracions estrictament polítiques i és, de fet, la primera monografia diguem-ne moderna sobre el país, malgrat que no acabés de fer-se cabal de l'idioma que s'hi parlava, perquè deia que el *Manual digest* estava «écrit dans l'idiome du pays qui es un mélange de catalan et de patois de l'Ariège». Rossillou fa, a més, una curiosa interpolació narrativa entre dos capítols de doctrina, amb la inclusió de la «Histoire d'Anton et Maria», una curiosa narració d'amors desgraciats, però amb final feliç. La visió que Roussillou té d'Andorra és la d'un territori d'idíl·lica puresa.

D'un signe molt més conservador —i partidari del manteniment de l'*statu quo*— és l'obra del tercer eclesiàstic que figura en la nòmina dels primers historiadors andorrans: fra Tomàs Junoy, àlies el Provicari d'Anyós (Alp, 1778-1860), on va exercir el

magisteri durant molts anys. Refugiat el 1835 a Andorra després del saqueig del monestir dels predicadors de Puigcerdà, d'on era prior, el 1838 va publicar a Tolosa la seva *Relació sobre la vall d'Andorra*, una obra que va trencar amb el caràcter codificador i dogmàtic del *Manual* i del *Politar*, per fer-ne una aproximació més breu i didàctica. El manuscrit, que es va conservar a cal Cremat d'Anyós, conté un capítol dedicat a les forces armades andorranes que no es va creure oportú dur a la impremta. La *Relació* té el mèrit, a més, d'haver estat la primera obra impresa en català sobre Andorra (i, per a més mèrit, a Tolosa!).

Lluís Dalmau de Baquer, notari establert a la Seu i nebot del bisbe Guardiola, va publicar el 1849 la *Historia de la República de Andorra*, una breu relació històrica sobre les Valls, amb un interessant mapa.

12.7.9. LE VAL D'ANDORRE, DE JACQUES FROMENTAL HALÉVY

Una Andorra pristina i virginal —segons el llibret del marquès de Saint-George, Jules-Henri Vernoy— és el lloc on se situa l'òpera *Le Val d'Andorre*, composta per Jacques Fromental Halévy i que va ser estrenada a l'Opéra Comique de París el 1848. L'Andorra de Vernoy-Halévy era l'escenari altament improbable d'una comedieta de soldats desertors, avarícies i paternitats secretes. L'òpera va ser un èxit esclatant, es va representar arreu d'Europa i fins i tot se'n van fer versions en alemany i en anglès.

Poc després, el 1852, el mestre Joaquín Gaztambide i el llibretista Luis Olona en van fer una adaptació en forma de sarsuela, «arreglada a la escena espanyola». Aquestes idealitzacions musicals d'una Andorra bucòlica van ser, tal vegada, les vies per les quals l'existència d'Andorra es va mostrar a la burgesia europea.

12.7.10. ELS VIATGERS FRANCESOS

Louis Boucoiran va dedicar alguns capítols de la seva descripció de l'Arieja del 1854 a una visita a Andorra, la Seu i Puigcerdà, escrits amb una prosa intensa i original. El malaguanyat metge Alfred Tonnellé, que va morir als 27 anys (1831-1858), va donar un nou impuls a la literatura excursionista, amb unes pàgines vigoroses, plenes d'entusiasme juvenil, publicades pòstumament (el 1901, molts anys després de la seva mort). Un dels personatg-

es més singulars que van pul·lular pels Pirineus, el comte Henry Russell (1834-1909), va consagrar tota la seva vida al coneixement de la serralada després d'haver voltat per mig món. Entre les seves obres, molt centrades en la descripció de les ascensions als pics, destaca *Souvenirs d'un montagnard*. Més. Victorin Vidal va publicar el 1866 les seves impressions sobre un viatge a Andorra, i tres anys més tard van aparèixer les *Sources de l'histoire andorrane* de Jean-François Bladé: moltes vegades l'erudit és impossible de destriar del literat. Aquest intensíssim segle de viatgers francesos el tanca Gaston Vuillier, que va publicar el 1888 *Le val d'Andorre*, un volum molt inspirat on, a les vives descripcions del país, s'hi han d'afegir uns gravats de gran qualitat que han determinat en certa manera la visió que tenim d'aquella Andorra romàntica i misteriosa.

12.7.11. ELS VIATGERS ANGLESES I NORD-AMERICANS

Els primers viatgers anglesos van començar a arribar a Andorra després dels francesos. Però l'espera va valdre la pena: generalment els relats que ens han deixat són, des del punt de vista informatiu i literari, molt rics, impregnats sovint d'una sana ironia que ens els fa especialment propers i actuals.

El botànic George Bentham va publicar un catàleg de les plantes dels Pirineus. Esrkine Murray, *A Summer in the Pyrenees*, del 1836, va servir de guia de viatge per als que el van seguir, com Mary Eyre, que el 1856 devia enlluernar els andorrans amb el seu glamur cosmopolita.

Potser el que va escriure les pàgines més inspirades sobre els Pirineus — fent ús d'una descarnada ironia— va ser Frederick Harold Deverell, autor de *Border lands of Spain and France, with an account of a visit to the republic of Andorre*, obra apareguda sense signar el 1854, amb un recorregut per «the wildest scenes and the wildest people in Western Europe». En aquesta obra, Deverell ens delecta amb una extraordinària descripció de la fesomia del bisbe Caixal («the expression of his eye was truly *à la romaine*; in other words, it was singularly allied to that of the hyena»). D'altres viatgers insignes van ser Bayard Taylor (al qual anomenaven «the greatest american traveller»), que va dedicar un capítol a Andorra de la seva *By-*

Ways of Europe, del 1869, que recollia les impressions d'un viatge fet dos anys abans:

Lewis Gaston Leary, pastor presbiterià, va publicar *Andorra, the Hidden Republic* el 1877, i té el mèrit d'haver estat el primer nord-americà a fixar-se en el Principat i a parlar-ne bé, i el descriu com un paradís d'honoradesa. El 1909, Hilaire Belloc, intel·lectual francès empeltat a Anglaterra i amic de Chesterton, va publicar un preciós llibre de viatges a la serralada. I no oblidem Lee Meriwether, que va haver d'aparcar el seu flamant Maxwel a Acs, i el 1908 es va atrevir a penetrar en un país que encara —però per poc temps— no tenia carreteres.

12.7.12. ELS VIATGERS CASTELLANS I PORTUGUESOS

Malgrat la proximitat (relativa) i el precedent de Francisco de Zamora, que va deixar el llistó molt amunt, els viatgers de parla castellana i portuguesa no es van passejar gaire per Andorra. Un altre precedent destacable va ser el naturalista gallec José Cornide y Saavedra (La Corunya, 1734 – Madrid, 1803), autor de la *Descripción física, civil y militar de los montes Pirineos*, del 1794. Es tracta, ni més ni menys, que de la primera monografia que tracta des d'una perspectiva global la realitat de la serralada.

Entre 1841 i 1849 va estar destinat a Andorra el coronel Bonifacio Ulrich, comissionat especial del Govern espanyol a Andorra. Traductor al castellà del *Manual digest*, el coronel Ulrich va escriure un complet memoràndum sobre Andorra: *Apuntes sobre la Andorra*.

L'esperit enciclopèdic de l'obra de Pascual Madoz (Madrid, 1806-1870) va descriure amb un cert nivell de detall Andorra, des d'una perspectiva moderna i liberal, centrat en les condicions de vida i en les particularitats institucionals. Madoz coneixia bé el territori: va ser diputat per Lleida i jutge a Tremp i a Vielha.

Juan Avilés va publicar el 1892 una molt completa relació de les seves anades i vingudes pel Pallars, l'Aran i Andorra. L'acompanyava en la seva expedició ni més ni menys que el coronel d'enginyers Francesc Macià.

Entre els viatgers portuguesos, ja al segle XX, destaca la figura de Ferreira de Castro, que el 1929 va publicar *Pequenos mundos e velhas civilizações*.

12.7.13. ANDORRA I LA RENAIXENÇA CATALANA

Cap a la fi del segle XIX, els viatgers del nord van haver de compartir l'espai de la descoberta amb els excursionistes catalans, sorgits a l'empara del Centre Excursionista de Catalunya. Els Pirineus van convertir-se en un dels escenaris privilegiats de la renaixença literària, com a reservori de les essències i virtuts humanes, com a espai mític. L'excursionisme català va projectar als Pirineus la imatge idealitzada del país noble, ancestral, incontaminat, lliure de les perversions de la modernitat. I dins dels Pirineus, Andorra era, per als excursionistes catalans, una mena de Shangri-La a l'abast i sense necessitat d'intèrprets. El pirineisme i la literatura van anar de la maneta, juntament amb la reivindicació dels Pirineus com a bressol de la Catalunya pura. Tenim, així, una plèiade de noms que, amb més o menys encert, ens han fet arribar, ben destil·lades, les seves impressions. Hi farem, necessàriament, una repassada ràpida sense entrar en més disquisicions: l'estudi de la literatura excursionista podria omplir una enciclopèdia sencera, i sort en tenim de les iniciatives editorials contemporànies per tenir a l'abast el corpus de les publicacions més significatives.

Comencem aquest breu, incomplet, parcial i probablement injusta butlleta d'estat amb un personatge il·lustre: Valentí Almirall, l'autor de *Lo catalanisme*, que va publicar una llarga sèrie d'articles periodístics sobre la revolució andorrana del 1881 al *Diari Català*. Més que no pas excursionista, Almirall era repòrter en temps remoguts. Artur Bofill (Barcelona, 1844-1929), geòleg i malacòleg, va publicar *l'Excursió als Pirineus centrals* el 1884, on combinava les observacions científiques amb una aproximació més lírica i sentimental al paisatge. El tercer nom que traiem del calaix és el de Josep Aladern, pseudònim de Cosme Vidal (Alcover, 1869 – Barcelona, 1918), autor de les cèlebres *Cartes andorranes*, producte de la seva estada a les Valls l'any 1892:

Jaume Massó (Barcelona, 1863-1943), fundador de L'Avenç, va publicar el 1896 un recull de dotze relats (que serien ampliat a divuit en una edició posterior): els *Croquis pirinencs*, on va aprofitar les seves experiències a l'alta muntanya catalana per elaborar uns retrats frescos, plens de color i

de tensió dramàtica. Artur Osona (Barcelona, 1840-1891), muntanyenc pioner, va aconseguir, amb els seus relats sobre Andorra, que el Consell General el nomenés fill adoptiu del Principat el 1897.

A més dels que buscaven l'atractiu dels cims i l'alè patriòtic, a començament del segle XX van començar a freqüentar els Pirineus una nova modalitat d'excursionistes, més utilitaris: els filòlegs, els especialistes en art medieval i els historiadors. Ja hem vist el paper que va tenir en la descoberta de les Homilies Joaquim Miret i Sans, que va freqüentar els arxius pirinencs del bisbat d'Urgell entre els anys 1894 i el 1912. El 1906, mossèn Alcover va emprendre la seva cèlebre expedició filològica durant la qual va redactar un deliciós dietari on va recollir les seves obres impressions sobre Andorra: «cosa magra, dessustada, escafida, massa patriarcal, massa endarrerida».

En aquest apartat s'ha d'esmentar també Ceferí Rocafort (1872-1917), que va ser el redactor del volum de la província de Lleida de la monumental *Geografia general de Catalunya* que va dirigir Carreteras Candi.

12.7.14. MOSSÈN CINTO A ANDORRA

Figura senyera de la Renaixença literària catalana, mossèn Cinto Verdaguer va combinar una doble faceta: la de l'excursionista poeta. L'evocació de les seves expedicions pirinenques forma part del folklore de la serralada: anant amunt i avall amb sota-na, maleta i paraigua. Entre els anys 1878 i 1884, mossèn Cinto va fer diversos viatges als Pirineus amb l'objectiu de documentar-se i inspirar-se per a l'escriptura del poema *Canigó*, una exaltació èpica de la serralada, tenyida amb una reelaboració del folklore màgic pirinenc: la sublimació perfecta de l'arravatament romàntic. Aclapat per la duresa de l'alta muntanya («roques blanques fereixen la vista per totes bandes...»), el seu periple pirinenc va adquirir la dimensió de pelegrinatge. D'aquestes expedicions, en destaca el relat del seu accidentat pas per Andorra, un episodi central de la vida literària del país que ha estat objecte de diverses publicacions que es basen en els seus quaderns de viatge i el reconstrueixen. El contrast entre les aventures passades durant el recorregut i la lírica resultant de la creació literària és prou eloqüent del geni del poeta.

12.7.15. ELS PIONERS DE LA FOTOGRAFIA AL SEGLE XIX

Els gravats van coexistir —i es van alimentar— de l'obra dels fotògrafs pioners. Es té notícia documental que Joaquim de Riba, de la casa Rossell d'Ordino, experimentava en retrats el 1884. Precisament la primera fotografia conservada d'un andorrà és el retrat —suposat— del pare de Joaquim, Bonaventura de Riba Camarlot, un daguerreotip fet a França a mitjan segle XIX.

Les primeres fotografies conservades d'Andorra les va fer l'excursionista Bordas, membre de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, de qui es conserven setze plaques estereoscòpiques, probablement del 1882. Entre 1886 i 1889, l'anglès Frederick Harold Deverell va fer una sèrie de fotografies per a la Royal Geographical Society. L'arxiver i jutge del Tribunal Superior d'Andorra a Perpinyà, Jean-Auguste Brutails, va fer el 1887 una sèrie de cinc plaques, algunes de les quals van ser reproduïdes com a gravats per Gaston Vuillier. Carles Romeu, veguer francès entre 1887 i 1933 va fer una sèrie de fotografies, entre les quals destaca la lectura de la sentència de mort contra un parricida, a la plaça d'Andorra la Vella, el 1896.

12.7.16. MERITXELL, PATRONA

El jesuïta (i nebot del bisbe Caixal!) Lluís Ignasi Fiter i Cava va publicar el 1874 la seva *Història i novena de Nostra Senyora de Meritxell*. Amb una certa modèstia, l'obra va aparèixer com a anònima. No debades, el Consell General havia aprovat l'any abans la seva consagració com a patrona de les Valls. És una obra que té com a objectiu essencial la consolidació de Meritxell com a santuari nacional d'Andorra, amb interessants pinzellades sobre la història del país i la incorporació d'un mapa al final, a la manera de Dalmau de Baquer. Entre els materials que Fiter va utilitzar hi ha una misteriosa versió del *Polítar andorrà* que mossèn Puig va titular com a *Manual digest*.

12.7.17. ELS SÍMBOLS DE LA NACIÓ

Una primera versió de l'escut d'Andorra apareix a la façana de la Casa de la Vall, probablement recuperat de la primera seu del Consell. La formulació actual de l'escut és del segle XVIII: descrit per Antoni Fiter, va ser dibuixat per mossèn Antoni Puig

i, des de final del segle, una reproducció en pedra va presidir la porta principal de la Casa de la Vall. La bandera data del 1866: una combinació tricolor, blau, groc i vermell —mescla de la bandera francesa i l'espanyola—, amb l'escut al centre.

12.8. La cultura a la primera meitat del segle xx

12.8.1. L'ESPOLI DEL PATRIMONI ARTÍSTIC

A començament del segle XX, el patrimoni artístic romànic a Andorra —com en general a tot el Pirineu— era poc visible i gens valorat. La Junta de Museus de Catalunya i un gran nombre de col·leccionistes i antiquaris van trobar a les parròquies d'Andorra un reservori de material artístic de primera qualitat. El bisbat d'Urgell, propietari de les peces, va veure en la seva venda l'oportunitat d'obtenir diners per destinar-los —entre altres objectius— a les obres de diverses esglésies del bisbat, i molt especialment a la restauració de la catedral de Santa Maria d'Urgell, dirigida per Josep Puig i Cadafalch.

La Junta de Museus va actuar entre 1919 i 1924: va aconseguir els frescos d'Engolasters i els de les Bons. La mesa d'altar de Sant Romà de Vila, se la disputaven entre els col·leccionistes i la Junta de Museus, mentre que el sometent del poble va intentar impedir l'espoli. El duo format per l'antiquari Josep Bardolet i el Arturo Cividini va intervenir en l'arrencada dels frescos de Santa Coloma i els de Sant Esteve d'Andorra la Vella, que es van incorporar al mercat col·leccionista.

12.8.2. LA TORRE DELS RUSSOS

La Torre dels Russos, a Santa Coloma, és el primer edifici andorrà amb projecte d'un arquitecte i, al mateix temps, és la primera expressió de l'arquitectura del granit. Fiske Warren, promotor de l'enclavament de Sant Jordi, va proposar el 1916 un concurs per a la construcció de la seu central, que va guanyar l'arquitecte Cèsar Martinell, en la primera d'una sèrie d'intervencions a Andorra. La torre es distingeix pels murs de granit, d'aparell irregular, i combina alguns elements de la tradició modernista amb un plantejament general noucentista.

12.8.3. PICASSO I UTRILLO

L'estiu de 1906, Picasso va instal·lar-se a Gósol,

acompanyat per Fernande Olivier. Durant l'estada de quatre mesos va fer un dibuix, a llapis i a tinta, titulat *Les pageses d'Andorra*, avui a la reserva de l'Art Institute of Chicago. No se sap del cert quina influència va tenir Andorra en la gestació d'aquesta obra —que els estudiosos han vinculat amb la gènesi de *Les demoiselles d'Avignon*. Sigui com sigui, l'estiu a Gósol va servir per. La veritat és que, en una carta, Guillaume Apollinaire es va adreçar a Picasso i Olivier com a «mes chers andorrans». El 1934, el pintor Maurice Utrillo, un dels representants més coneguts de l'anomenada Escola de París, va fer una sèrie de quatre pintures sobre Sant Joan de Caselles, una de les quals va ser adquirida pel Govern d'Andorra. Té una cinquena obra andorrana, on representa el campanar de Santa Coloma. Utrillo no va estar mai a Andorra, i es va basar en postals adquirides a París per fer-les servir de model.

12.8.4. ANDORRA, INSPIRADORA D'ARTISTES

Durant la primera meitat del segle XX, Andorra va ser l'escenari escollit per un bon nombre de pintors, sobretot catalans. Des dels retrats naturalistes de consellers generals que va pintar Francesc Borràs (probablement un encàrrec que el Consell General li havia fet cap al 1915) fins a la primera percepció d'un país transformat pel turisme que van expressar Rafael Benet i Josep Mompou als anys seixanta.

12.8.5. L'ASSAIG HISTÒRIC AL SEGLE XX

Jean-Auguste Brutails (Vivièrs, 1859 – Bordeus, 1926), historiador, arxiver i jurista, va ser nomenat membre del Tribunal Superior d'Andorra a Perpinyà. Amb el seu bagatge intel·lectual i metodològic, i tenint accés a un gran nombre de fonts, el 1904 va publicar una obra monumental, *La coutume d'Andorre*, per encàrrec de les autoritats franceses. Té dues parts: la primera està dedicada a les institucions andorranes i la segona, a les fonts del dret andorrà.

Francesc Pallerola, advocat de la Seu d'Urgell i veguer episcopal amb el bisbe Caixal, va publicar el 1912 *El Principado de Andorra y su constitución política*, un tractat de dret consuetudinari.

La defensa dels drets i privilegis històrics d'Andorra en un moment en què Europa es redefinia després de la Segona Guerra Mundial és l'objectiu

de *Les Valls d'Andorra. Recull documental*, obra de Bonaventura Riberaigua (Andorra la Vella, 1892-1950). Publicada el 1946 i ampliada en edicions posteriors, va més enllà del simple aplec de documents per constituir-se en un puntal per encarar les reformes contemporànies del país.

Durant tot el segle XX es van anar escrivint diverses obres que, en certa manera, recollen l'interès per construir un marc referencial per a Andorra, no tan centrat en l'estudi erudit —que va prendre el seu camí particular—, sinó en la divulgació amable, però ben documentada. Josep Maria Guilera (Barcelona, 1899-1970) va fer, a *Una història d'Andorra* (1960), un recorregut exhaustiu per la historiografia i la literatura de viatgers i tractadistes centrada a Andorra. Més cap aquí tenim diverses obres de divulgació històrica, especialment *L'aproximació a la història d'Andorra*, de Lídia Armengol (Andorra la Vella, 1948-1991), i *Andorra, institucions, costums*, de Montserrat Palau (Barcelona, 1916 – Sant Julià de Lòria, 2004). Cal fer esment també de *La petita història d'Andorra* de Miquel Lladó (Castellldans, 1909 – Andorra la Vella, 1999), una fantasiosa recreació de l'estada a Andorra del comissionat Bonifacio Ulrich.

12.8.6. LA FOTOGRAFIA FINS A 1950

Al segle XX, el nombre de fotògrafs que van viure, treballar o visitar Andorra va créixer exponencialment. Sense cap pretensió d'exhaustivitat, en destaquen, per la qualitat i quantitat d'obra, uns quants noms: Henri Gausson i V. Builles; Josep Claverol, fill de la Seu d'Urgell; de cal Rafeló de Sant Julià, Julià Reig Roqueta; de la casa Rossell d'Ordino, Joaquim de Riba Camarlot; de la casa Cremat d'Anyós, Josep Lluís Molné; de la casa Areny-Plandolit d'Ordino, tota una nissaga de fotògrafs: Guillem de Plandolit, Pau Xavier d'Areny Plandolit, Xavier d'Areny Plandolit... Les seves imatges són el testimoni de partida per documentar l'extraordinària transformació del país.

12.8.7. EDUARD FORNELLS

El dissenyador Eduard Fornells (Barcelona, 1887 – Andorra la Vella, 1942), de pare andorrà, va destacar en la creació d'embocalls industrials. A París va treballar per a l'empresari de perfums René Lalique. Entre 1911 i 1913 va obrir un taller propi. A més dels dissenys en vidre i cristall, va introduir materials

sintètics, com la baquelita, que va aplicar també a la fabricació de boles de billar. El 1938 va obrir un saló de te a l'avinguda Meritxell, on també va començar a vendre els seus productes basats en Andorra, com el perfum de grandalla i essències de tabac. Amic d'Isabelle Sandy, va publicar un conjunt de postals amb textos de l'escriptora.

12.8.8. JOSEP DANÉS I ELS INICIS DE L'ARQUITECTURA DEL GRANIT

La irrupció de Fhasa va suposar també la introducció al país de noves tècniques constructives que es van manifestar en un estil propi basat en l'ús del granit treballat. L'arquitecte Josep Danés va projectar l'edifici de la central, construït el 1931, inspirat en obres precedents en instal·lacions similars i aprofitant la presència a Andorra de picapedrers especialitzats en el treball del granit. Danés, que va ser nomenat arquitecte diocesà, va signar també el projecte de l'església neoromànica de Sant Pere d'Escaldes, obra del 1952.

12.8.9. LA PLENITUD DE L'ARQUITECTURA DEL GRANIT

L'arquitectura del granit és un corrent estilístic genuí d'Andorra, que va aprofitar un recurs natural molt abundant en algunes zones de les Valls: la granodiorita. La pedra, que des de sempre havia estat el material essencial de la construcció, no s'amaga amb arrebossats, sinó que —sempre tallada per picapedrers especialitzats— pren el protagonisme total a les façanes, sovint simètriques i amb disposicions característiques, com el parament en niu d'abella. Aquesta premissa bàsica no va condicionar la creativitat dels arquitectes, sinó que els va proporcionar un marc estètic amb el qual es van sentir identificats. A Andorra hi ha la màxima densitat de construccions d'aquest estil, tot i que n'hi ha exemples notables a les comarques veïnes: l'Arieja, l'Alt Urgell i la Cerdanya, i la influència va arribar fins al santuari de Núria. És un estil transversal que va acompanyar els inicis del creixement econòmic i urbanístic del país. Amb el precedent de la Torre dels Russos, i amb la seva aplicació als edificis i instal·lacions industrials de Fhasa, el pas següent va ser la seva aplicació en entorns urbans. Així, els edificis més representatius de l'arquitectura del granit a Andorra

són a la capital, a Escaldes, a Sant Julià i a Encamp. Una de les primeres manifestacions és la casa Xavier Maestre (aixecada en dues fases, entre 1935 i 1945), al centre d'Andorra la Vella, que va acollir la clínica Vilanova, primer establiment hospitalari del país. El primer arquitecte andorrà, l'escaldenc Xavier Pla, va projectar la casa Massip-Dolsa, a Andorra la Vella, el 1938. La construcció es va fer en dues fases i va acabar el 1949. També cal destacar la casa Cassany, la casa Lacruz d'Escaldes (de Josep Puig i Cadafalch) i la casa Nyerro.

No gaire lluny, i poc després, el 1941, es va construir l'antiga Vegueria Francesa. El 1948, l'arquitecte Agustí Borrell va projectar la casa Felipó, de nou plantes, el primer edifici amb ascensor que hi va haver a Andorra. El xalet Arajol és també un excel·lent exemple de les formes de l'arquitectura del granit. A Sant Julià de Lòria destaquen la casa Ivo, la casa Balletbó i la casa Bonet. A Escaldes, la casa Duró i la casa Palmitjavila.

La plaça Guillemó —més coneguda com a plaça de les Arcades— va ser una iniciativa de Bartomeu Rebés, propietari dels terrenys, i és el primer exemple d'un planejament urbanístic —la porxada perimetral, edificis distingits per les tribunes a les façanes (com la casa Serola i la casa Isern)—, fortament influït per l'arquitectura del granit. Iniciada el 1961, hi van participar diversos arquitectes: Jordi Masgrau i Joan Margarit. Alguns dels hotels que es van construir amb l'inici del creixement del turisme també es van projectar seguint aquest estil: el Park Hotel (Joan Margarit), l'Hotel Valira d'Escaldes (Celestí Gusi), l'Hotel Rosaleda d'Encamp (Adolf Florensa). També cal destacar l'antic col·legi Meritxell, d'Escaldes, i, sobretot, l'edifici de Ràdio Andorra a Encamp. Una altra obra notable és la casa del Quart d'Anyós. Entre els edificis industrials, la Fàbrica de Pells d'Escaldes, del 1946.

12.8.10. L'ARQUITECTE XAVIER PLA

Xavier Pla (Escaldes, 1906-1996) va ser el primer arquitecte andorrà, fill de cal Batalla, la casa que regentava l'històric Hotel Pla d'Escaldes. Format com a arquitecte a Barcelona, va treballar amb Cèsar Martinell en la restauració de Santa Coloma. Va estudiar i treballar a França. Xavier Pla va ser l'arquitecte de transició entre les formes tradicionals i l'arquitectura moderna, amb un esperit eclèctic i pragmàtic. La seva obra més rellevant van

ser les setze cases urbanes que va projectar, els primers edificis plurifamiliars que es van aixecar a Andorra, sense un marc de legislació urbanística. Va aplicar els principis de l'arquitectura del granit, en disposar de mà d'obra especialitzada. Entre les seves obres destaca la casa Vidal, a Escaldes, una dels primers habitatges plurifamiliars d'Andorra.

12.8.11. ISABELLE SANDY

En algun moment, l'espurna de la creació literària va haver d'encendre la flama de la narrativa. Així, la primera novel·la de temàtica andorrana va ser publicada a París el 1923. I en francès: *Andorre ou les hommes d'airain*, d'Isabelle Sandy, nom de ploma d'Isabelle Fourcade (Còs, Arieja, 1884-1975). Establerta a Andorra a partir del 1920, la seva novel·la és un exercici naturalista que dibuixa una història d'amors desgraciats, emmarcats en la duresa de la vida a muntanya i amb moltes escenes tenyides d'un tipisme exòtic, protagonitzada pels de cal Xiriball, una família que encarna l'arquetip de l'andorranitat literària: jeràrquica, patriarcal, però on les dones són el puntal de la casa. La seva versió cinematogràfica (dirigida el 1942 per Émile Couzinet) accentua aquest ambient folkloritzant, amb l'aparició estel·lar d'una ballarina castanyolera vestida amb *faraloes*, acompanyada per uns músics cofats amb barretina, una estampa del mestissatge cultural *avant la lettre*.

L'obra de Sandy va tenir un eco immediat en una obra de plantejament semblant, però que no tenia el coneixement directe del subjecte: *Rafaëla, fille d'Andorre*, de Maurice Gary (Tolosa, 1927). De fet, Sandy va escriure una trilogia, però descompensada en extensió i en ambició. Així, l'any 1938 va publicar una novel·la curta, *Les nuits andorranes*, protagonitzada per un encampadà: Joan Moles. El 1949 va aparèixer *La nouvelle Andorre*.

12.8.12. TEATRE POPULAR

Les representacions del ball de l'Ossa tenen un origen remot. A Encamp es feia el dilluns de Carnestoltes, mentre que a d'altres llocs (Ordino, la Cortinada i Andorra la Vella) es celebrava el dia de Sant Esteve. També a Encamp, es representaven *Els contrabandistes* el diumenge de Carnestoltes. També es representaven aquests mateixos dies les farses d'*Els dallaires* i *Els segadors*. La repre-

sentació d'El Tralarí i la Marieta es feia el dissabte de Carnestoltes.

Les primeres representacions en espais tancats a Andorra es remunten a les primeres dècades del segle XX, quan es van crear diverses agrupacions teatrals d'aficionats. El 1934 es va representar l'obra *En terra d'Andorra*, de Jacint Marticella, el primer testimoni d'una obra de teatre escrita per un andorrà.

12.8.13. ELS FOLKLORISTES: VIOLANT I LLOBET

Un país sense —o amb poca— literatura escrita hauria de poder compensar aquesta mancança estructural amb la riquesa de la seva tradició literària popular. Per desgràcia nostra, les iniciatives per recollir i fixar aquest material potentíssim han estat (o bé ens ho sembla) tardanes i parcials. Durant segles, cada nit, a la vora del foc, es teixia i desteixia una literatura àgrafa, la de les llargues hores d'hivern passant vetllada, confegida amb anècdotes, velles històries repetides mil vegades, cançons i romanços, relats mítics sobre la descoberta del gel, els minairons i la bugada de les encantades. De bruixes i bruixots, de gats negres i tions d'alzina que apareixien dins dels taüts en comptes del cadàver. El poc que ha arribat fins avui són les restes del naufragi, les romanalles —molt sucoses, això sí— d'un patrimoni immens de cançons i rondalles. Els primers intents sistemàtics de recollir el patrimoni etnològic pirinenc van ser canalitzats per l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya. L'esforç compilador de Joan Amades (Barcelona, 1890-1959) va determinar, fins a l'aparició d'una segona onada d'arqueòlegs d'històries, bona part de l'imaginari llegendari pirinenc. La seva obra, compromesa fins a cert punt pel llast de la singularitat i un biaix moralitzant que li fa fer descartar històries inadequades, continua essent la primera pedra d'un edifici encara a mig fer. Si l'Arxiu d'Etnografia i Folklore va néixer el 1915, l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya es va fundar el 1922, amb l'objectiu de recollir de manera exhaustiva el repertori de música tradicional del Principat. A Andorra, més tardanament, aquesta feina la van fer Artur Blasco i Eva Julián.

Ramon Violant i Simorra, sastre de Sarroca de Bel·lera (1903-1956), va inclinar-se especialment per la recerca etnogràfica, de la qual destaca la gran obra de síntesi *El Pirineo español*. Autor d'una obra molt

extensa, sovint recull exemples de literatura oral amb una certa profunditat. La recuperació recent del seu llegat, que era difícil de trobar o teníem dispers en una plèiade de publicacions menors, és una mostra de la seva importància en la preservació del patrimoni immaterial pirinenc.

El geògraf català Salvador Llobet va publicar el 1947, sota els auspicis del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, la monografia *El medio y la vida en Andorra*, una molt completa anàlisi del país des d'una gran diversitat de punts de vista.

12.9. La cultura a la segona meitat del segle XX i les primeres dècades del XXI

12.9.1. L'ARQUITECTURA

L'explosió urbanística de la segona meitat del segle XX va portar a Andorra exemples de totes les tendències arquitectòniques de l'època. Qualsevol intent de fer-ne una relació serà, doncs, parcial i incompleta. La vitalitat econòmica del país va atreure iniciatives ben diverses. Tenim el racionalisme de Domènec Escorsa a l'editorial Casal i Vall, el de Josep Maria Sostres a la casa Farràs (1952) i l'historicisme de Ricard Bofill aplicat al nou santuari de Meritxell (1976). En aquesta línia de donar una lectura moderna a les edificacions religioses medievals hi ha la reforma de Santa Eulàlia d'Encamp (Martorell, Bohigas i Mackay, 1989) i l'edifici que hostatjava les instal·lacions de Sud Radio, al pic Blanc, inaugurat el 1964. Entre els edificis contemporanis més destacats hi ha el Comú d'Encamp (Robert Suso) i el complex termolúdic de Caldea (Jean-Michel Ruols). També hi va haver espai per a la recreació dels motius arquitectònics vernaculars, com la Pleta d'Ordino (Albert Pujal i Ramon Ribalta, 1988) o la recreació del poble d'Aubinyà (Alfons Valdés, 2005).

12.9.2. LA LITERATURA DELS REFUGIATS

Després de l'ensulsiada republicana (i durant tot el temps que va durar la dictadura franquista) es van instal·lar a Andorra un bon nombre de refugiats polítics catalans, que van trobar al país —on es van integrar perfectament— un espai de llibertat creativa. A canvi, van oferir al país el seu bagatge intel·lectual i van posar les bases per a

la generació posterior d'escriptors. Aquest enorme contingent de talent va determinar, durant els anys seixanta i setanta, el gruix de la producció literària andorrana, tant en la ficció com en la descripció lírica del país.

El cas més matiner és el de Domènec de Bellmunt, que era com signava el periodista Domènec Pal·lerola (Bellmunt d'Urgell, 1903 – Tolosa, 1993), que va publicar a Tolosa i en francès, l'any 1946, *un roman d'amour en Andorre* titulat *Le fleuve ensorcelé*. El mestre Lluís Capdevila, autor del llibret de la cèlebre sarsuela *Cançó d'amor i de guerra*, instal·lat a Andorra després de la guerra, va publicar el 1956 *El llibre d'Andorra*, un molt meritori assaig de divulgació sobre el país. Del mateix moment tenim també les col·laboracions (la «modestíssima crònica andorrana») que va fer Josep Fontbernat (Estanyol, Bescanó, 1897 – Andorra la Vella, 1977) a la Radio des Vallées (Sud Radio, de fet), que van ser compilades l'any 1966 en el volum *Glossari andorrà*. Durant molts anys, les glosses de Fontbernat van ser un oasi de catalanitat en l'espectre radiofònic.

La gran novel·la que tracta l'epopeia d'alguns dels refugiats és *Entre el torb i la Gestapo*, de Francesc Viadiu (Solsona, 1900 – Sant Llorenç de Morunys, 1992), que reelabora la seva experiència personal com a passador d'aviadors aliats per la frontera andorrana. Un tema similar l'havia tractat pocs anys abans Norbert Orobítg (Tàrrega, 1915 – Lleida, 1995) a *La pau dins la guerra*, del 1970, escrita a la presó de Carabanchel.

La potent trajectòria cívica d'Esteve Albert (Dosrius, 1914 – Andorra la Vella, 1995) va ser especialment visible en una vastíssima producció literària, articulada en tres grans eixos: l'assaig històric, la poesia i els muntatges escènics. Instal·lat a Andorra a partir del 1956, a les Valls va trobar l'entorn propici per exercir la seva vocació d'activista cultural incansable.

Rosend Marsol, «Sícoris», (Artesa de Segre, 1922 – Andorra la Vella, 2006), instal·lat a Andorra des del 1953, va ser molts anys l'ànima de la Nit Literària Andorrana. A més de les seves col·laboracions i corresponsalies de premsa, va publicar alguns llibres d'abrandada poesia.

Manuel Anglada (Maçanet de la Selva, 1918 – Andorra la Vella, 1988) va desenvolupar una extensa activitat com a investigador de la toponímia andorrana, amb alguna incursió en el recull de tradició

oral. Sergi Mas (Barcelona, 1930) és més conegut per la seva polifacètica obra artística, però el 1981 va publicar un molt interessant llibre de relats: *Cassigalls*. El 2005 hi va tornar amb un altre recull, *Les valls desitjades*. L'obra literària de Sergi Mas es basa en el ressò viu de la tradició oral i en un amable costumisme que, tanmateix, revela un profundíssim coneixement del medi i del caràcter del país.

12.9.3. ELS INICIS DE LA LITERATURA ANDORRANA: FITER I MORELL

Amb Ricard Fiter (Sant Julià de Lòria, 1945) es tanca el buit d'autors andorrans que hi havia des de la mort de mossèn Puig, a final del segle XVIII. És l'autor de l'obra *Un andorrà lluny del poble*, publicada el 1967. Un any abans havia publicat a Edicions Andorranes, l'editorial que havia fundat, el preceptiu recull de llegendes del país, una obra col·lectiva assessorada per Esteve Albert. L'obra de Fiter reconstrueix la biografia fictícia, plena d'humor i de detalls deliciosos, d'un padrí de la Massana.

Però la que es pot considerar com la novel·la fundacional de la literatura andorrana és *Set lletanies de mort* (1981) d'Antoni Morell (Barcelona, 1941 – Andorra la Vella, 2020). Les dues primeres novel·les de Morell —*les Set lletanies i Boris I, rei d'Andorra* (1984)— van col·locar Andorra en primera línia en el panorama literari català, amb dues propostes plenes de força i de lectures simbòliques, perfectament connectades amb la literatura de reflexió social i preocupacions humanístiques que es feia llavors a Catalunya. A totes les obres de Morell hi plana una consistent vocació moral: el contrast entre l'Andorra antiga, humil i orgullosa, i la que la modernitat ha transformat de manera vertiginosa, deixant alguna veta penjant, mal resolta, incòmoda. Morell, a més, va saber mantenir vius els lligams amb els literats catalans i la comunitat cultural andorrana.

12.9.4. NARRATIVA CONTEMPORÀNIA

A la literatura que es fa a Andorra a partir dels anys noranta del segle XX hi ha un canvi de paradigma: hi ha menys idealisme i més realisme, més història i menys folklore, més sociologia i menys antropologia. L'espai mític hi és, certament, però transmutat en un marc referencial

potent que moltes vegades és un personatge més, però que, en alguns casos, corre el risc de convertir-se en un simple decorat, en un procés paral·lel al sorgiment d'una nova realitat social. Els autors andorrans es van obrir a nous registres, en una manera lògica que acostava la literatura que s'hi feia al *mainstream*, amb novel·les negres, històriques, distopies, exercicis d'introspecció psicològica i experimentacions diverses. La temptació de recuperar fórmules anteriors —novel·les d'aire costumista, centrades en la idealització de les formes de vida tradicionals— cada vegada ha tingut menys força. Llevat d'alguna incursió que el va acostar a la seva Andorra natal, les obres d'Albert Salvadó (Andorra la Vella, 1951-2020) discorren en passats llunyans i presents internacionals, d'allò que en diuen «ficció històrica». Els seus llibres, aparentment (però sempre hi ha plans subjacents), tenen protagonistes i escenaris generalment allunyats del seu entorn habitual. La seva novel·la més propera als escenaris pirinencs és *El relat de Günter Psarris* (2001). L'historiador Joan Peruga (Santalecina, 1954) és l'autor d'una obra breu, però molt suggeridora, que pren com a partida l'Andorra del segle XIX, amb les vicissituds de la família patrícia dels Areny-Plandolit i l'arribada dels viatgers, però on es transcendeix l'anècdota històrica per passar al destí col·lectiu d'Andorra. Amb *Últim estiu a Ordino*, del 1998, Peruga va fer un debut rutilant, amb la recreació, sensible i plena d'intensitat, del món dels Areny-Plandolit.

Àlvar Valls (Barcelona, 1947), professional de la llengua, corrector, periodista i poeta, autor d'un gran nombre de publicacions, va presentar el 2020 una monumental biografia de Jacint Verdaguer, *Entre l'infern i la glòria*.

Albert Villaró (la Seu d'Urgell, 1964) té una obra literària que bascula entre les ficcions centrades en l'Andorra contemporània, amb la creació del personatge d'Andreu Boix, oficial del Cos de Policia (*Blau de Prússia, L'escala del dolor, La Bíblia andorrana*), i altres novel·les de plantejaments molt més diversos, però que tenen com a denominador comú una reelaboració fantasiosa del passat (*Els ambaixadors, La Companyia Nòrdica*) i la recreació sense contemplacions de la ruralitat contemporània (*Les ànimes sordes, Obaga*). Ha estat també l'autor del llibret de l'òpera *El somni de Carlemany*, composta per Sergio Rendine, encara inèdita.

A l'empara de la revista *Portella* es van foguejar els darrers convidats al festí de les lletres andorranes: Iñaki Rubio (Barcelona, 1974) i David Gálvez (Vilanova i la Geltrú, 1970). Són veus sòlides que beuen dels clàssics de la literatura universal i que ens ofereixen obres fresques, influïdes per lectures perfectament païdes, molt ben escrites i audaces, on la metaliteratura i l'aparició de les més insòlites influències hi tenen un paper molt destacat. *Cartes mortes*, de David Gálvez (2014), és una esplèndida i enigmàtica novel·la epistolar, plena de subtils referències literàries i metaliteràries, en un fenomenal exercici d'estil que no pot deixar indiferent el lector. Iñaki Rubio, amb la publicació de *Morts, qui us ha mort* (2021), fa formidable una recreació a meitat de camí entre la ficció i el true crime sobre les morts dels germans Gastons del Tarter, i tanca amb brillantor el tema que va encetar Morell amb les *Set lletanies de mort*.

12.9.5. ELS POETES

Deixant de banda els díctics llatins que decoren la façana de la Casa de la Vall, atribuïts a Fiter i Rossell, i al corpus relativament nombrós de gojos que celebren els prodigis de les marededeus andorranes, podríem dir que la primera mostra d'uns versos genuïnament andorrans i d'autor conegut són els que formen les estrofes de l'himne nacional, obra del copríncep Benlloch.

El primer poeta andorrà amb una vocació continuada és Josep Dallerès (Vilafranca del Penedès, 1949). Va començar a publicar als anys setanta amb una sòlida producció poètica, de versos íntims tenyits de simbolisme. Després d'una intensa etapa de compromís polític, va fundar una editorial, en la qual va publicar la seva primera novel·la: *Frontera endins* (2007).

Manel Gibert (Reus, 1966) és un dels poetes més coneguts i valorats d'Andorra. El seu darrer llibre és *Blaus a la deriva* (2010). En el poemari *Quadern d'Arans*, els paisatges, en canvi perpetu, són destil·lats en haikus d'una rara intensitat.

Teresa Colom (la Seu d'Urgell, 1973) ha aconseguit, amb la construcció d'una obra poètica sòlida i reconeguda, situar-se en un lloc destacat en la complexa cartografia dels poetes catalans contemporanis, malgrat que bona part de la seva producció hagi estat publicada en petites editorials sense una gran capacitat de difusió. El seu

univers poètic es fonamenta en una exploració sense reserves de la pròpia experiència vital, reflectida sovint en els cicles de la natura. Segons Miquel de Palol, en el pròleg que va escriure per a *La meva mare es preguntava per la mort* (2012), la poesia de Teresa Colom és «evocativa i melancòlica, feta de sensacions, matèrica, amb múltiples i repetits efectes i objectes [...] animals totèmics, quasi heràldics».

Vicent Andrés Estellés (Burjassot, 1924 – València, 1993) va mantenir un considerable vincle poètic amb Andorra. El seu llibre *Cants a València* va ser editat a Andorra, per Serra Airoso, el 1984. I el seu llibre *Cant temporal*, del 1980, el tanca el poema «Andorra, prat de la Mola». Amb la mateixa intensitat tenim les obres d'Anton Sala-Cornadó (Tàrrrega, 1929 – Barcelona, 2011) i, sobretot, les d'Agustí Bartra (Barcelona, 1908 – Terrassa, 1982), amb els seus llibres *Estances de Lòria* (1981) i *Haikús d'Arinsal* (1982). I, naturalment, Miquel Martí Pol (Roda de Ter, 1929 – Vic, 2003) amb *Andorra: postals i altres poemes*, del 1997, on el poeta va desplegar, en una notable varietat de registres, la seva visió crítica i, alhora implicada, sobre el país.

12.9.6. ELS MEMORIALISTES

En el corpus de memòries, dietaris editats i biografies pirinenques, hi ha múltiples registres: records de mestres, metges, pagesos, polítics andorrans (un subgènere en ell mateix), capellans de poble i de cúria, lladres i contrabandistes. Vistos en conjunt, ens ofereixen un fresc de la societat del segle XX que és parcial, però prou diversificat. Hi ha des de la relació en cru de la memòria o l'edició pelada de dietaris fins a alguns intents de reelaboració amb més pretensions literàries, com passa en *Unes memòries possibles del doctor Molines*, una biografia reelaborada en format de records apòcrifs sobre la trajectòria vital del metge andorrà Xavier Maestre. Teresa Cairat va publicar el 2015 una biografia plena de sensibilitat i material de primera mà sobre el seu padrí, el síndic Cairat.

Els polítics andorrans tenen una molt meritòria tendència a publicar memòries i records, sovint per endreçar el seu pas per la cosa pública. En destaquen —entre moltes d'altres— les *Memòries* d'Òscar Ribas, les *Memòries polítiques de Josep Cassany*, i *L'entrellat d'un consolat*, de Benet Pantebre. Els records de cases i famílies també tenen el seu

espai: entre d'altres, tenim la història de *Cal Pere de l'Oros*, estudiada per Albert Roig, i els monumentals reculls sobre les cases d'Ordino que ha fet Albert Pujal.

Els que viuen a l'altra banda de la fina ratlla que separa la legalitat de la delinqüència també tenen el seu raconet en aquesta secció, amb les memòries d'El Negre, un contrabandista una mica fatxenda i, més recentment, les de l'andorrà Jordi Capdevila, que s'ha passat la vida adulta entrant i sortint del centre penitenciari de la Comella. Entre les biografies *tout court* destaquen les del patrici Don Guillem d'Areny-Plandolit, obra d'Esteve Albert, i la monumental biografia del copríncep Guitart publicada per Francesc Badia.

12.9.7. EL TEATRE I L'ÒPERA

A partir dels anys seixanta van començar a ser habituals les representacions de companyies d'aficionats. El Pessebre Vivent d'Escaldes, ideat per Esteve Albert, va suposar una revolució en els espectacles a l'aire lliure, i va suposar un gran atractiu turístic. Les companyies més o menys estables i amb pretensions de professionalització han estat Somhiteatre, An-danda-ra, La Companyia És Grata... L'Escena Nacional d'Andorra —una fundació participada pel Govern, Crèdit Andorrà i el Comú de la Massana— ha promogut el treball amb els professionals del país. Els comuns de Sant Julià de Lòria i d'Andorra la Vella programen, conjuntament, una temporada de teatre, amb unes sis representacions d'obres, generalment comercials, cada any.

A més dels diversos esbarts parroquials, que recreen, recuperen i modernitzen danses tradicionals, hi ha una companyia de dansa contemporània, Líquid Dansa. L'agrupació Andorra Lírica promou la producció d'espectacles d'òpera: el 2022 va estrenar, per primer cop al país, *Le val d'Andorre* d'Halévy.

12.9.8. LES ARTS PLÀSTIQUES

Seguint l'experiència dels fotògrafs de la primera meitat del segle, els seus successors van continuar amb la vocació documentalista, cada vegada amb més ambició tècnica i artística: Valentí Claverol, Francesc Pantebre, Josep Alsina, Fèlix Peig, Jordi Pantebre, Jaume Riba...

Un dels artistes més significatius de la segona

meitat del segle XX va ser l'escultor Josep Viladomat (Manlleu, 1899 – Escaldes, 1989). Refugiat a Andorra després de la Guerra Civil espanyola, va deixar una obra molt extensa, bona part de la qual és present a molts espais públics d'Andorra.

Com en la resta de dominis artístics, els artistes plàstics andorrans contemporanis ocupen tots els nínxols creatius, des de l'abstracció fins a l'obra figurativa. Alguns dels noms propis que no poden faltar són el de Francesc Galobardes —que va portar la pintura, per primer cop, a moltes cases andorranes—, Carme Massana i el polifacètic Sergi Mas. Els artistes més propers a l'avantguarda han pogut exposar els seus treballs a la Biennial de Venècia. El Museu Carmen Thyssen, a Escaldes, i la sala d'exposicions del Govern, al Parc Central (a més de les galeries particulars) són els epicentres de la vida artística del país. A les col·leccions privades, probablement, és on hi ha el veritable Museu d'Art Modern d'Andorra.

12.9.9. LA MÚSICA

Amb l'il·lustre precedent d'Antoni Fiter i Rossell com a primer músic documentat d'Andorra —era violinista—, la música era present a la vida andorrana, sobretot en les seves manifestacions populars, com recull la llegenda dels buners d'Ordino. Les restes recuperades d'aquest patrimoni musical han estat recollides i enregistrades per Eva Julián, Artur Blasco i El Pont d'Arcalís.

A la segona meitat del segle XX es comencen a introduir els estudis més reglats de música, amb grans figures com Bartomeu Rebés, promotor de l'Institut de Música, i el mestre solsoní Joan Roure, director de l'Orfeó Andorrà i després professor a l'Institut de Música. Entre els músics formats a Andorra destaquen els germans Lluís i Gerard Claret. En actiu des dels anys noranta, la Fundació ONCA ha servit per a mantenir una activitat musical continuada, per a donar sortida als nous talents locals i per a tenir presència a fora.

Avui, el panorama musical andorrà és d'una enorme diversitat i riquesa, en tots els gèneres i estils.

12.9.10. LA HISTORIOGRAFIA I LA PROTECCIÓ DEL PATRIMONI CULTURAL I BIBLIOGRÀFIC

La necessitat de reflexionar sobre els orígens i l'evolució del país ha propiciat un enorme volum de treballs historiogràfics. A les obres divulgatives

de Manel Anglada i Esteve Albert s'hi van sumar les monografies de Patrimoni i les tesis doctorals sobre història andorrana que publicaven les universitats i la Fundació Julià Reig. Avui hi ha centenars de llibres i, literalment, milers d'articles consagrats a la història andorrana.

La creació, per Pere Canturri als anys vuitanta, del que avui seria el Departament de Patrimoni Cultural ha donat al país les eines necessàries per a la protecció i recerca sobre el seu patrimoni inventariant, excavant, restaurant i difonent-lo.

La protecció del patrimoni documental va fer que Antoni Fiter redactés una sèrie de disposicions relatives a la gestió arxivística al Manual digest. Els documents essencials per la història i salvaguarda dels drets d'Andorra es conservaven a l'Armari de les Sis Claus fins a la formació de l'Arxíu Nacional d'Andorra, creat pel Consell General el 1975. Avui és una institució exemplar, moderna i professional.

Les biblioteques són també part essencial de la vida cultural d'Andorra. L'embrió de la Biblioteca Nacional va ser creat per l'Associació Andorrana de Residents de Barcelona a la Casa de la Vall el 1930. Avui, a més de la Biblioteca Nacional, a Andorra hi ha una biblioteca de gestió comunal a totes les parròquies excepte a la d'Andorra la Vella, on el servei està cobert amb la Biblioteca Pública del Govern.

12.9.11. L'ACTIVITAT EDITORIAL

No hi ha literatura viable sense un entramat editorial sòlid que li doni suport. Si bé molts dels autors aquí relacionats han publicat en editorials barcelonines —grans o petites—, és imprescindible assegurar que hi hagi un coixí de base capaç de publicar obres de referència, repescar llibres oblidats i jugar-se-la amb els autors novel·ls.

Andorra va ser, durant els anys tristos del franquisme, una reserva espiritual per al món editorial català. Des de la publicació, l'any 1945, de l'imprescindible *Conoce tu Citroën tracción delantera*, obra de Bonaventura Riberaigua, la producció editorial andorrana (una vintena llarga d'editorials) va créixer exponencialment fins a entrar en una forta crisi als anys setanta del segle XX. Dues editorials van marcar el to durant aquests anys: la Casal i Vall i l'editorial Andorra. La primera va

imprimir, entre l'any de la seva creació, el 1956, i el de la seva extinció, el 1988, un total de 235 títols (i més de 700 per a d'altres editorials). Sens dubte, els seus dos grans èxits van ser el Nou Testament en català, del qual es van imprimir quaranta-mil exemplars (una dada que va pertorbar Franco un cop que va visitar el monestir de Montserrat) i la Bíblia de Montserrat. L'editorial Andorra, fundada el 1967, continua al peu del canó (malgrat una pausa d'uns anys) apostant sense reserves pels literats andorrans. Al segle XXI, un cop superada la davallada, a Andorra funcionen una petita plèiade d'editorials, d'ambicions i ritmes diversos, però que són capaces de canalitzar bona part de la producció literària del país i de part de l'estranger.

Pel que fa a la premsa periòdica, des dels pioners (*Les Valls d'Andorra*, del 1917) fins a la dotzena de capçaleres actuals —en paper i en format digital—, la història de la premsa a Andorra ha acompanyat —i en alguns moments accelerat— l'evolució del país, amb una gran diversitat de formats, estils i maneres d'acostar-se als lectors.

12.9.12. ELS PATRIMONIS IMMATERIALS

Diverses manifestacions culturals formen part del catàleg del patrimoni immaterial d'Andorra, amb diverses modalitats de protecció. Totes aquestes manifestacions estan ben vives i arrelades en l'imaginari del país.

D'una banda, hi ha els aplecs religiosos tradicionals, el de Meritxell i el de Canòlic. Les guardes comunes és una festa dels ramaders de la coma de Setúria amb un dinar popular en honor —i com a recompensa— als esforços dels pastors per continuar l'activitat. Aquesta festa no té una data fixa perquè depèn de l'estat en què es troben les pastures de Setúria i, per tant, del clima, tot i que sol tenir lloc entre finals de juny i mitjan juliol. Tenim també les caramelles, les cantades que es fan per Pasqua. Les celebracions a l'entorn del carnaval són un patrimoni viu sobretot a Encamp, amb el ball de l'Ossa i el judici als contrabandistes, i a Canillo, amb els Arlequins. Vinculats a les antigues cerimònies de les festes majors hi ha el ball de Santa Anna a Escaldes, el del Contrapàs a Andorra la Vella i la Mar-ratxa a Sant Julià. Al cor de l'hivern, els encants i les escudellades i viandes per Sant Antoni.

Un dels elements més singulars de la cultura tradicional pirinenca són les falles, les festes de foc del

solstici. Les falles andorranes són fetes amb escorça de beç, enfilades en una branca de boix. A diferència de les falles pallareses i ribagorçanes, les falles andorranes no es baixen de la muntanya, sinó que són de la variant de falla rodada que, un cop encesa, és fa girar per aconseguir rodes de foc. Es feien rodar la vigília de Sant Joan. La menció més antiga és la descripció que en va fer el comte de Carlet el 1907 —tot i que hi ha testimonis de baixades de falles a l'Alt Urgell a començament del segle XVI.

Les falles solsticials s'han conservat al Pirineu central, entre la vall de Benasc i l'Alt Berguedà (on s'encenen al solstici d'hivern). Des del 2016, després d'un procés de recerca i retrobament de les diverses comunitats fallaries pirinenques, formen part del Patrimoni Immaterial de la Unesco.

Edició i revisió estilística: Albert Villaró
Correcció dels textos: Quiasme Text

RELAT HISTÒRIC D'ANDORRA

2022

